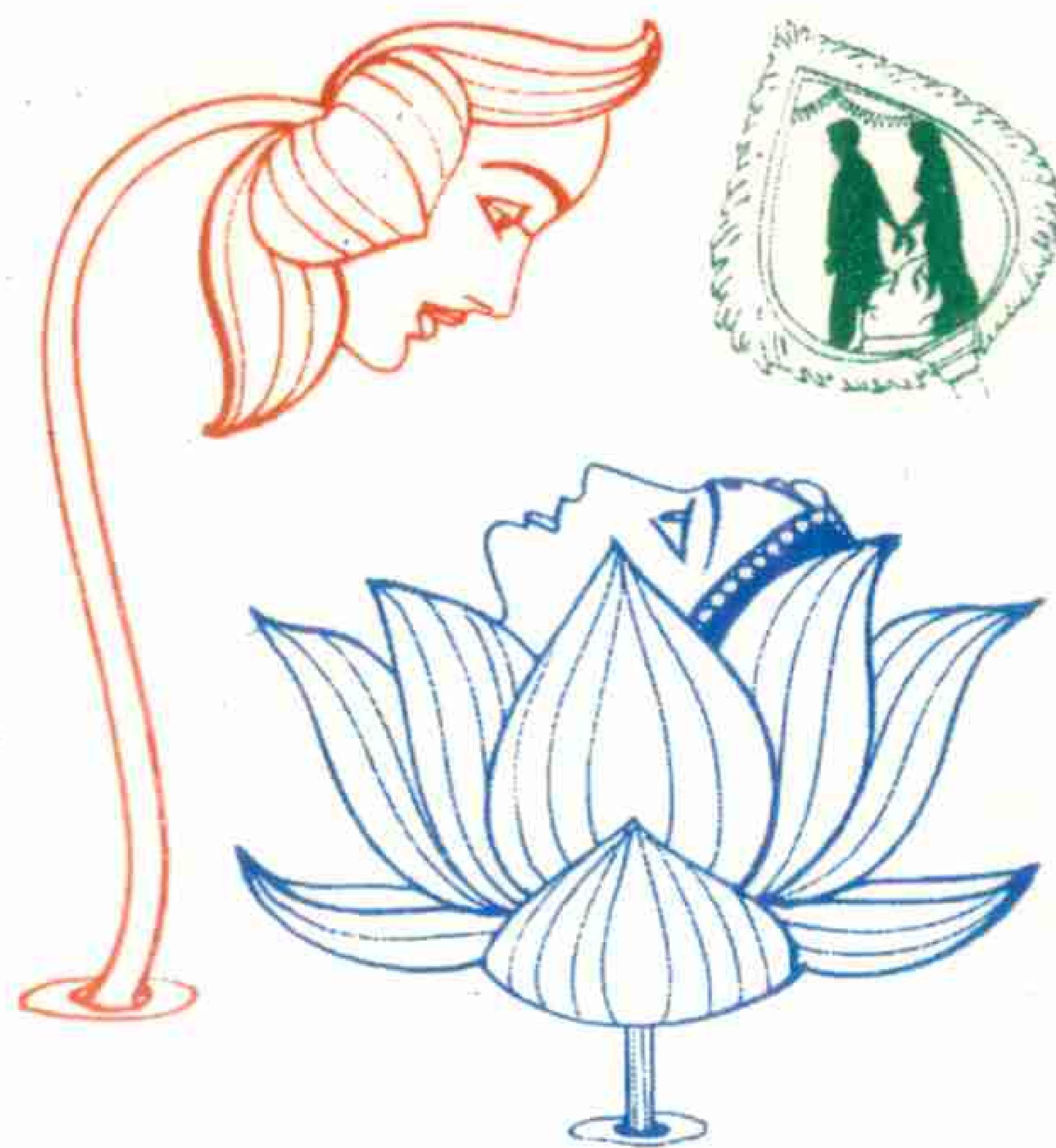
శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస ప్రణీతః

పుష్పబాణవిలాసః

(అలఙ్కారశాస్త్రగ్రన్థః)

శృఙ్గారచన్ద్రికాఖ్యా-పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా

శ్రీ వేఙ్కటపణ్డితరాయ సార్వభౌమేన విరచితా

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారీ

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,

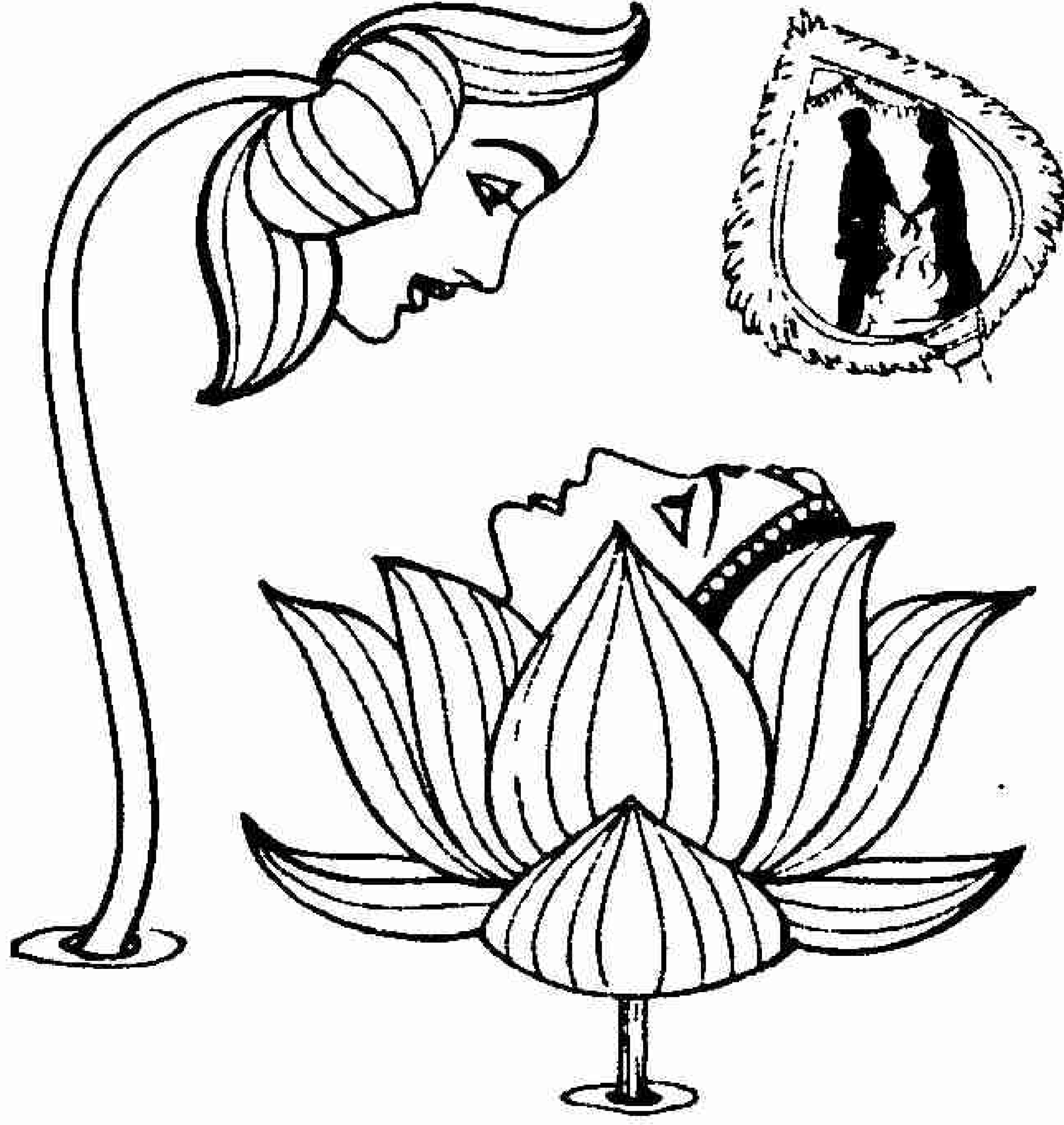
కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస ప్రణీతః

పుష్పబాణవిలాసః

(అలఙ్కారశాస్త్రగ్రన్థః)

శృఙ్గారచన్ద్రికాఖ్యా-పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా

శ్రీ వేఙ్కటపణ్డితరాయ సార్వభౌమేన విరచితా

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారి

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,

కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః

మహాకవి శ్రీ కాళిదాస ప్రణీతః

పుష్పబాణవిలాసః

(అలఙ్కారశాస్త్రగ్రన్థః)

శృఙ్గారచన్ద్రికాఖ్యా-పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా

శ్రీ వేఙ్కటపణ్డితరాయ సార్వభౌమేన విరచితా

పృష్ఠ సఙ్ఖ్యా : 72
మూల్యమ్ : రూ.30/-
ప్రథమముద్రణమ్ : (వేదంవారు)

ద్వితీయముద్రణమ్ : పార్థివ మహాశివరాత్రి (26-02-2006)

4-103, I.L.T.D. Colony Extn.,
Kothapet, **Chirala-523 157**
Cell : 9440115411

Designed by :
విక్రమ్ గ్రాఫిక్స్ - చీరాల

Printed at :
సౌమ్య ఆఫ్‌సెట్ - చీరాల

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారి

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,
కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః

కళా వి కా సః

శ్లో॥ పురా కవీనాం గణనాప్రసఙ్గే - కనిష్ఠికాధిష్ఠితకాళిదాసా।
అద్యాపి తత్తుల్యకవే రభావా - దనామికా సార్థవతీ బభూవ॥

అథేదానీమ్ పుష్పబాణవిలాసం నామ శృఙ్గారకావ్యముపాయనీ క్రియతే సాహితీరసికేభ్యః । అస్య కావ్యస్య కర్తా మహాకవిః కాళిదాస ఇతి ప్రసిద్ధిః.

సంస్కృతసాహిత్యచరిత్రే వాల్మీకివ్యాసయోరనన్తరం కాళిదాస ఏక ఏవ కవితాసువర్ణ సింహాసనమారుహ్యా సాహిత్యసామ్రాజ్యం శశాస। రఘువంశ-కుమారసమ్భవ- మేఘసన్దేశాఖ్యాని త్రీణి కావ్యాని, అభిజ్ఞాన శాకున్తల-విక్రమోర్వశీయ-మాళవికాగ్నిమిత్రాఖ్యాని త్రీణి నాటకాని చాద్య కాళిదాసవిరచితానీతి సర్వేఽపి పణ్డితా అఙ్గీకుర్వన్తి । సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రేతిహాసే వైయాకరణావతంసకాః శ్రీయుధిష్ఠిరమీమాంసకాస్తు రఘు-కుమార-మేఘ కావ్య కర్తా కాళిదాసః , శాకున్తల-విక్రమోర్వశీయ-మాళవికానాటకకర్తా కాళిదాసశ్చ భిన్నా విత్యభిప్రయన్తి। తత్తథాస్తామ్ ఆద్యకాళిదాసస్య దేశ-కాల-గ్రన్థ రచనాదివిషయే బహుధా విప్రతిపద్యన్తే విమర్శకాః। కాళిదాసః కాశ్మీరదేశీయ ఇతి బహవః । ఉజ్జయినీవాసీతి కేచిత్.

అస్య మహాకవేః కాలవిషయే త్రైతిహాసికా బహుధా వివదన్తే । కాళిదాసస్య కాలః క్రీస్తోః ప్రాక్ తృతీయశతాబ్దమారభ్య క్రీస్తో రనన్తర మేకాదశశతాబ్దపర్యన్తమ్ (300 బి.సి. 1100 ఏ.డి.) మధ్యే డోలాయతే । శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాచార్య కాలవత్ । పాశ్చాత్యసంస్కృతసాహిత్య చరిత్రకారాః కాళిదాసశ్చతుర్థశతాబ్దే (400 ఏ.డి.) బభూవేతి ప్రతిపాదయన్తి। క్రీస్తోః ప్రాక్ ప్రథమశతాబ్దే విక్రమశకస్యారబ్ధత్వాద్ విక్రమార్కసమకాలికస్య కాళిదాసస్య కాలోఽపి క్రీస్తోః ప్రాక్ ప్రథమశతాబ్దః (57 బి.సి.) ఏవేతి సామ్ప్రదాయికా నిశ్చిన్వతే.

సంస్కృతసాహిత్యే కాళిదాసనామ్నా పఞ్చాశ దధికా (50) గ్రన్థా ఉపలభ్యన్తే। భ్రమరాష్టక -చాతకాష్టక-గఙ్గాష్టకాద్యష్టకాని, శ్యామలాదణ్డక-చణ్డికాదణ్డక-నవరత్నమాలాదిస్తోత్రాణి, శృఙ్గార తిలక-పుష్పబాణవిలాసాది లఘుముక్తక కావ్యాని, ఋతుసంహారాది లఘుకావ్యాని, నలోదయాది యమక కావ్యాని, కవికణ్ఠపాశాది ప్రవహ్లికా చిత్రకావ్యాని, లమ్బోదరాది ప్రహసనాని, శ్రుతబోధ-వృత్తరత్నావళ్యాది ఛన్దశ్శాస్త్రాణి, జాతకచన్ద్రికా-జ్యోతిర్విదాభరణోత్తరకాలామృతాది జ్యోతిషగ్రన్థాః శుద్ధి చన్ద్రికాది ధర్మశాస్త్రగ్రన్థా వైద్యమనోరమాది వైద్యగ్రన్థాశ్చిద్గగనచన్ద్రికాది మన్త్రశాస్త్రగ్రన్థా నానార్థశబ్దరత్నాది నిఘణ్టుగ్రన్థాశ్చ కాళిదాస కర్తృకతయా లోకే ప్రథన్తే । ఇమే గ్రన్థా స్సర్వేఽప్యాద్యకాళిదాస విరచితా ఇతి నిశ్చేతుం నైవ శక్యతే । బాధక ప్రమాణానామ్ బహూనా ముపలభ్యమానత్వాత్। అపి చ సంస్కృతసాహిత్యేఽనేకే కాళిదాసా బభూవుః.

శ్లో॥ ఏకో న జీయతే హన్త కాళిదాసో న కేనచిత్-శృఙ్గారే లలితోద్గారే కాళిదాసత్రయీ కిము?॥

ఇతి జల్హణేన సూక్తిముక్తావల్యా ముదాహృతం రాజశేఖర ప్రోక్తమ్ పద్యమ్ ప్రాచీనకాలే త్రయః కాళిదాసా ఆసన్నితి స్పష్టం నిరూపయతి । నవకాళిదా సాభినవకాళిదాస బిరుదాఞ్చితా అనేకే

కవయః ప్రాచీనకాలే బభూవుః । అతో గజనిమాలికాం విహాయ భల్లూకదృష్టి మాశ్రిత్య సర్వాన్ గ్రన్థాన్ పరిశీల్య 'ఇమే గ్రన్థా ఆదికాళిదాసవిరచితా ఏతే గ్రన్థా అన్య కాళిదాస ప్రణీతా ఇతి దృఢప్రమాణై ర్నిరూపణం కష్టసాధ్య మేవ। **తదేతత్సర్వమ్ మేఘసన్దేశ పీఠికాయాం విస్తరేణ వివేచియిష్యామః।** అత్ర ప్రకృతోపయోగిత్వాత్ పుష్పబాణవిలాస మధికృత్య కిఞ్చిత్ ప్రస్తూయతే।

పుష్పబాణవిలాసః

పాఠకానాం కరతలకమలమలఙ్కృతేఽస్మిన్ పుష్పబాణవిలాసకావ్యే 26 శ్లోకా స్సన్తి। ఇదం కావ్యమాద్యకాళిదాసవిరచితమితి బహువః పణ్డితా అఙ్గీకుర్వన్తి ।

యద్యపి శృఙ్గారచన్ద్రికావ్యాఖ్యాతా "అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రమ్ పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గారకావ్యం చికీర్షుః" ఇతి కవే ర్నామ న నిర్దిశతి తథాపి ప్రకాశవ్యాఖ్యాతారస్సోమనాథశాస్త్రిపణ్డితాః– "అథ కాళిదాస నామా కవిః పుష్పబాణవిలాసాభిధానం శృఙ్గారైకనిధానం కావ్యం చికీర్షుః" ఇతి కాళిదాసకర్తృకత్వం స్పష్టముల్లిఖన్తి। 'ఇతి మహాకవి శ్రీకాళిదాసకృతమ్ పుష్పబాణవిలాసకావ్యం సమాప్త' మితి గ్రన్థాన్తగద్యం దృశ్యతే। ప్రాచీన తాళపత్రపుస్తకేషు – 'ఇతి కాళిదాస కృతమ్ పుష్పబాణవిలాసం సమ్పూర్ణమ్', ఇతి శ్రీకవికులతిలక పూజ్యపాద శ్రీమత్కాళిదావిరచితమ్ పుష్పబాణవిలాసకావ్యమ్ సమాప్తమ్। 'ఇతి శ్రీ కాళిదాసకృతః పుష్పబాణవిలాసః సమాప్తః'।

ఇతి గ్రన్థాన్తపుష్పికాః సన్తీతి శ్రీసురేశచన్ద్రబనెర్జీమహాశయోఽపి సప్రమాణం వదతి। ముద్రిత పుస్తకేష్వపి కాళిదాస గద్య మేవ విద్యతే। *Kalidasa Apocrypha - P.74*

శ్లో॥ దూతీదం నయనోత్పలద్వయమహో తాన్తం నితాన్తం తవ
స్వేదామ్బుఃకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియమ్ బిభ్రతి।
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం హా హన్త చన్ద్రాతపే
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తాకృతే॥ (11)

ఇతి పుష్పబాణవిలాసపద్యమ్ మనసి నిధాయైవామరుకకవిః ।

శ్లో॥ నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగోఽధరో
నేత్రే దూరమనఞ్జనే పులకితా తన్వీ తవేయం తనుః।
మిథ్యావాదిని! దూతి! బాన్ధవజనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే
వాపీం స్నాతు మితో గతాసి న పునస్తస్యాధమ స్యాన్తికమ్॥ (అమరు-61)

ఇతి ప్రౌఢతరమ్ పద్యం నిర్మమే మహతాదరణ। 'నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతట' మితి శ్లోకస్త్వాలఙ్కారికగోష్ఠ్యా ముత్తమధ్వనికావ్యనిరూపణావసరే నికషోపలోఽభవదితి కావ్యప్రకాశ–చిత్రమీమాంసా–రసగఙ్గాధర–ధ్వనివాదాది గ్రన్థరసికానాం స్పష్టమేవ। ప్రకాశవ్యాఖ్యాతారః శ్రీసోమనాథశాస్త్రిణః, ఆన్ధ్రతాత్పర్యకర్తారః శ్రీవేదం వేఙ్కటరాయశాస్త్రిణశ్చ 'దూతీదం నయనోత్పల ద్వయమహో' ఇతి పద్యస్యానుకరణమేవ 'నిశ్శేషచ్యుత చన్దన' మితి పద్యమితి నిశ్చిక్యుః । అపి చ పుష్పబాణవిలాసస్థమ్ –

శ్లో॥ దూతి! త్వయా కృతమహో నిఖిలమ్ మదుక్తం–న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాస్తి లోకే।
శ్రాన్తాసి హన్త మృదులాఙ్గి! గతా మదర్థం–సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ॥ (పుష్ప-17)

ఇతి పద్యమ్ మనసికృత్యైవ -

శ్లో॥ సాధు దూతి! పునస్సాధు కర్తవ్యం కిమతః పరమ్।
యన్మదర్థే విలూనాసి దన్తైరపి నఖైరపి॥ (కువలయానన్దః-70)

ఇత్యాదీన్ శ్లోకాన్ రచయామాసు రనన్తరకాలికాః కవయః। అతః పుష్పబాణవిలాసకావ్య మతి ప్రాచీన మిత్యత్ర నాస్తి సంశయలేశోఽపి । అతఏవ ప్రకాశవ్యాఖ్యాకారైః శ్రీసోమనాథశాస్త్రిభిః పుష్పబాణవిలాసస్య కాళిదాసకర్తృకత్వ మాశఙ్క్య సమాహితం "కావ్యమిదం శ్రీకాళిదాసవిరచిత మితి యద్యపి ప్రసిద్ధం కిన్తు ఇదానీన్తనై రితివృత్తతత్త్వవిద్భి స్తథా నోరరీక్రియతే, కాళిదాస సులభప్రౌఢే స్తత్రాదర్శనాత్। కిన్తు వయ మస్య కాళిదాస కృతిత్వసంభవనాం న సర్వథా తిరస్కరణీయామ్ మన్యామహే। వస్తుతస్తు ఇయమ్మహాకవేః ప్రథమే వయసి స్థితస్య కృతిఃస్యాదేవ" ఇతి। అతో వయమపి పుష్పబాణ విలాసః కాళిదాసస్య బాల్యకృతిరితి నిశ్చినుమః।

పుష్పబాణవిలాసమిదమ్ ముక్తకకావ్యమ్ పరస్పరనిరపేక్షేణాత్ర పద్యానాం స్వతన్త్రత్వాత్। ముక్తకలక్షణముక్తం శ్రీమదభినవగుప్తపాదాచార్యైః ధ్వన్యాలోకలోచనే "పూర్వాపరనిరపేక్షణాపి యేన రసచర్వణా క్రియతే తదేవ ముక్తకమ్" ఇతి. సాహిత్యదర్పణే విశ్వనాథకవిరాజస్తు-

'కోశః శ్లోక సమూహస్తు స్యాదన్యోన్యానపేక్షకః' (సా.ద-6-329) ఇతి లక్షణ మాహ। ఏ తల్లక్షణానుసారేణ ప్రాకృతభాషాయాం 'గాథాసప్తశతీ' ప్రభృతీని, సంస్కృతభాషాయా 'మార్యాసప్తశత్యాదీని కోశకావ్యాని భవన్తి। ఏవమ్ పుష్పబాణవిలాసమపి కోశకావ్యమ్ భవతి.

పుష్పబాణవిలాసే ప్రథమశ్లోకే శ్రీకృష్ణస్తుతిః, ద్వితీయశ్లోకే శారదాస్తుతిశ్చ స్తః। తృతీయశ్లోక మారభ్య నాయికా నాయకయోః శృఙ్గారో బహుధా వర్ణితః। వృత్త్యనుప్రాసాదయః శబ్దాలఙ్కారాః స్వభావోక్త్యాదయోఽర్థాలఙ్కారాశ్చ యథా స్థానం నిబద్ధాః।

శబ్దాలఙ్కారాః

1) వృత్త్యనుప్రాసః-

శ్లో॥ పరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన....... కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః(1)

శ్లో॥ మాం దూరాదరవిన్దసుందరదరస్మేరాననా సమ్ప్రతి
ద్రాగుత్తుఙ్గఘనస్తనాఙ్గణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా(4)

శ్లో॥ కోకిలకలాలాపో విలాపోదయమ్(8)

శ్లో॥ తాన్తం నితాన్తం తవ, శ్రాన్తాసి కాన్తాకృతే (11)

శ్లో॥ యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా... స్వచ్ఛా మయూఖచ్ఛటా (23)
ఇత్యాది శ్లోకేషు వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుటఏవ.

2) ఛేకానుప్రాసః

శ్లో॥ సుందరదరస్మేరాననా సంప్రతి (4)

శ్లో॥ నితరా మారామ మన్దానిలాః(8)

శ్లో॥ మానమ్లానమనా మనాగపి (25)

అత్ర దరదరేతి-రామారామేతి-మనా మనేతి వ్యఞ్జనద్వయస్యార్థభేదే నా వృత్తత్వా చ్ఛేకానుప్రాసః

3) అన్త్యానుప్రాసః

శ్లో॥ భువనవిదితమాసీ ద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం (2)

శ్లో॥ అధివసతి .... కోమలాఙ్గీ॥ (12)

అత్ర ప్రతిపాదం ఖణ్డద్వయాన్తేషు సమానాక్షరాణా మావృత్తత్వా దన్త్యానుప్రాసః। ఆన్ధ్రకవయః సర్వేఽపి ప్రబన్ధాశ్వాసాన్తేషు ప్రాయశో మాలినీ వృత్తేష్వీదృశ మన్త్యానుప్రాసమ్ ప్రయుఞ్జతే।

4) పాదాన్తయమకమ్:-

శ్లో॥ నాతీతో దయితోపమానసమయో మా స్మాన్యథా మన్యథాః (14)

శ్లో॥ వివరీవరీతి న చ విప్రియమ్ ప్రియా(18)। అత్ర పాదాన్తే 'మాన్యథా మన్యథా' ఇతి, 'ప్రియమ్ ప్రియే'తి సమాన వ్యఞ్జనానా మావృత్తత్వాత్ పాదాన్తయమకమ్

అర్థాలఙ్కారాః

అస్మిన్ లఘుకావ్యే ప్రతిపద్యం స్వభావోక్త్యతిశయోక్త్యాదయోఽర్థాలఙ్కారా నిబద్ధాః ఏకస్మిన్నేవ పద్యే ద్విత్రాధికా అలఙ్కారాః సన్తి। శృఙ్గారచన్ద్రికావ్యాఖ్యానానుసారేణ తేషా మలఙ్కారాణామ్ పట్టికా ప్రదర్శ్యతే।

శ్లో॥ శ్రీమద్గోపవధూ...(1) **విశేషః-స్వభావోక్తిః-పర్యాయోక్తిః-రసవదలఙ్కారః ప్రేయోలఙ్కారశ్చ।**

శ్లో॥ కాన్తే దృష్టిపథం గతే....(3) **స్వభావోక్తిః**

శ్లో॥ మాం దూరాదరవిన్దసున్దరదరస్మేరాననా(4) **యుక్తిః-స్వభావోక్తిశ్చ.**

శ్లో॥ నీరన్ధ్ర మేత దవలోకయ మాధవీనామ్ (5) **సామాన్యాలఙ్కారః- భ్రాన్తిమదలఙ్కారధ్వనిః**

శ్లో॥ దష్టమ్ బిమ్బధి యాధరాగ్ర మరుణమ్ (6) **భ్రాన్తిమదలఙ్కారః- విషమ-వ్యాజోక్తిధ్వనిశ్చ**

శ్లో॥ బిభ్రాణా కరపల్లవేన......(7) **ఉపమా-ఉత్ప్రేక్షా-స్వభావోక్తిశ్చ**

శ్లో॥ కాన్తో యాస్యతి దూరదేశమితి మే....(8) **చపలాతిశయోక్తిః**

శ్లో॥ నవకిసలయ .. (9) **సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః-రూపకమ్-కావ్యలిఙ్గమ్-విషమాలఙ్కారధ్వనిశ్చ**

శ్లో॥ శేతే శీతకరోఽమ్బుజే....(10) **అతిశయోక్తిః-విరోధః-విభావనా చ**

శ్లో॥ దూతీదం నయనోత్పల ....(11) **రూపకమ్-విరోధః నిదర్శనా-విషమాలఙ్కారశ్చ**

శ్లో॥ అధివసతి వసన్తే .... (12) **ఉపమా-పరికరః-కావ్యలిఙ్గమ్-రసవదలఙ్కారశ్చ**

శ్లో॥ నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరామ్ (13) **పర్యాయోక్తిః-విరోధః-పరికరాఙ్కురశ్చ**

శ్లో॥ సాస్రే మా కురు లోచనే.....(14) **అర్థాన్తరన్యాసః-కావ్యలిఙ్గం వా**

శ్లో॥ కాచిత్ సర్వజనీన విభ్రమ.... (15) **మీలనధ్వనిః-సూక్ష్మాలఙ్కారశ్చ**

శ్లో॥ జిఘ్రత్యాననమిన్దుకాన్తి రధరమ్....(16) **నిదర్శనా-సమాసోక్తిః-అతిశయోక్తిశ్చ**

శ్లో॥ దూతి! త్వయా కృత మహో.....(17) **వ్యాజస్తుతిః-పరికరః-అర్థాన్తరన్యాసశ్చ.**

శ్లో॥ నబరీభరీతి కబరీ భరే స్రజో....(18) **కారకదీపకాలఙ్కారః**

శ్లో॥ గూఢాలిఙ్గన...(19) **అప్రస్తుతప్రశంసా-అతిశయోక్త్యనుప్రాణితా-విశేషోక్తిః- విభావనాచ**

శ్లో॥ యా చన్ద్రస్య ...(20) **వ్యతిరేకః-ఉపమా-అభేదాతిశయోక్తిః-ఉత్ప్రేక్షాధ్వనిశ్చ**

శ్లో॥ తన్వీ సా యది గాయతి.....(21) **అప్రస్తుతప్రశంసా-అతిశయోక్త్యనుప్రాణితా**

శ్లో॥ సత్యం తద్యదవోచథా .... (22) **కావ్యలిఙ్గమ్-శబ్దశ్లేషమూలాతిశయోక్తిః- వ్యాజస్తుతిశ్చ**

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ సహసా వసన్త సమయే.......(23) **ఆక్షేపధ్వనిః-విశేషోక్తిః-కావ్యలిఙ్గఞ్చ.**

శ్లో॥ చక్షుర్ద్వాద్య మపైతు మానిని! ......(24) **కావ్యలిఙ్గమ్-నిదర్శనా-పరికరశ్చ**

శ్లో॥ మానమ్లానమనా మనాగపి ...... (25) **స్వభావోక్తిః-కారకదీపకఞ్చ**

శ్లో॥ కర్ణారున్తుద మేవ .....(26) **అప్రస్తుతప్రశంసా-వ్యతిరేకశ్చ-అతిశయోక్త్యనుగృహీతా.**

ఛ న్దాం సి

అస్మిన్ కావ్యే (1) శార్దూల విక్రీడిత (2) మాలినీ (3) వసన్తతిలకా (4) మఞ్జుభాషిణీ వృత్తాని ప్రయుక్తాని.

శార్దూలవిక్రీడతమ్:-శ్లో॥ శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన(వ్యా) (1)

అత్ర ప్రతిపాదమ్ 'మసజసతత' గణా గురుశ్చ భవన్తి॥ అస్మిన్ కావ్యే 20 పద్యాని శార్దూల విక్రీడితాని సన్తి॥

మాలినీ :- శ్లో॥ భువనవిదితమాసీద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం (2) (9) (12).

అత్ర ప్రతిపాదం 'న న మ య య' గణా భవన్తి ।

వసన్తతిలకా :- శ్లో॥ నీరన్ధ్ర మేత దవలోకయ మాధవీనామ్ (5) (17)

అత్ర ప్రతిపాదం 'త భ జ జ' గణా ద్వౌ గురూ చ భవన్తి ।

మఞ్జుభాషిణీ :- శ్లో॥ న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో (18)

అత్ర ప్రతిపాదం 'స జ స జ' గణా ఏకో గురుశ్చ భవన్తి । అస్మిన్ కావ్యే సంస్కృత సాహిత్యక్షుణ్ణ మనుష్టుప్ఛన్దో న ప్రయుక్త మితి వేదితవ్యమ్.

వ్యాకరణ రహస్య ప్రయోగాః

శ్లో॥ కాచిత్ సర్వజనీన విభ్రమపరా మధ్యే సఖీమణ్డలం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్॥
అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలమ్ణావుకయోః స్థితమ్ మణిసరం చేలాఞ్చలేన వ్యధాత్॥ (15)

అస్మిన్ శ్లోకే 'మధ్యే సఖీమణ్డలమ్' 'అక్షి భ్రువసంజ్ఞయా' 'స్థూలమ్ణావుకయోః'ఇతి ప్రయోగా వైయాకరణా నానన్దయన్తి । ఏతే సుబన్త విచిత్రప్రయోగాః॥ తిజన్తవిచిత్రప్రయోగాన్ పశ్యత -

శ్లో॥ న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో-న చరీకరీతి మృగనాభి చిత్రకమ్॥
విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో-వివరీవరీతి న చ విప్రియమ్ ప్రియా॥ (18)

బరీభరీతి=పునఃపునర్బిభర్తి, చరీకరీతి=పునఃపునఃకరోతి, విజరీహరీతి-పునఃపునర్విహరతి (క్రీడతి) వివరీవరీతి=పునఃపునర్వివృణోతి.

ఇమాని చత్వారి పదాని 'భృఞ్-భరణే', 'కృఞ్-కరణే', హృఞ్-హరణే', 'వృఞ్-వరణే' ఇతి చతుర్ణాం ధాతూనాం యఙ్లుగన్తరూపాణి వ్యాకరణశాస్త్రైకవేద్యాని । అత ఏవాత్ర చన్ద్రికాయాం- "సంస్కార విశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ సౌశబ్ద్యాఖ్యోగుణః । తదుక్తమ్ -

శ్లో॥ శబ్దశాస్త్రేణవిజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా॥
శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే॥ ఇతి వ్యాఖ్యాతా వివృణోతి స్మ.

అస్మిన్ పుష్పబాణవిలాసే "తు-హి-చ-స్మ-హ-వై-ఖలు-కిలాది" పాదపూరణశబ్దాః కుత్రాపి న ప్రయుక్తాః । అత ఏవ సుబన్ధుమహాకవి ర్వాసవదత్తాయాం వసన్తవర్ణనావసరే - 'సత్కవికావ్య బన్ధ ఇవానవబద్ధ తుహినపాత' ఇతి ప్రాహ । అత్ర - 'అనవబద్ధ-తుహిన-పాతః =హిమపాతరహిత' ఇతి వసన్త పక్షేఽర్థః । 'అనవబద్ధ-తు-హి-న-పాతః=పాదపూరణార్థక-తు -హి-న-వర్ణప్రయోగ రహిత' ఇతి సత్కవికావ్యబన్ధపక్షేఽర్థః । 'తు హి చ స్మ హ వై పాదపూరణే' ఇత్యమరః॥

రసః

ఇదమ్ పుష్పబాణవిలాసకావ్యం శృఙ్గారైకరసప్రధానమిత్యవోచామ। కాళిదాస మహాకవి రస్మిన్ కావ్యే నాయకభేదాన్ నాయికా భేదాన్ బహుధా వర్ణయామ్బభూవ। పుపోష చ పుష్కలతయా శృఙ్గారరసమ్। తథా హి - శృఙ్గారనాయక శ్చతుర్విధః. 1) దక్షిణః, 2)అనుకూలః, 3) ధృష్టః , 4) శఠశ్చేతి। నాయికా త్రివిధా 1) స్వీయ 2) పరకీయా, 3) సామాన్యా చేతి। స్వీయాపి త్రివిధా (1) ముగ్ధా। (2) మధ్యా, (3) ప్రౌఢా చేతి। ప్రౌఢైవ ప్రగల్భే త్యుచ్యతే। మధ్యా ప్రౌఢా చ ప్రత్యేకమ్ మానావస్థాయాం త్రివిధే। (1) ధీరా, (2) అధీరా, (3) ధీరాధీరా చేతి. ఏతా నాయికాః పున రష్టభి రవస్థాభిః ప్రత్యేక మష్టవిధాః। (1) స్వాధీనపతికా (2) వాసకసజ్జికా (3) విరహోత్కణ్ఠితా, (4) విప్రలబ్ధా, (5) ఖణ్డితా, (6) కలహాన్తరితా, (7) ప్రోషితభర్తృకా, (8) అభిసారికా చేతి। కామశాస్త్రే తు - (1) పద్మినీ, (2) చిత్రిణీ (3) శఙ్ఖినీ, (4) హస్తినీతి స్త్రీణాం జాతివిశేషా అప్యుక్తాః। శృఙ్గారో ద్వివిధః। (1) సంయోగః, (2) విప్రలమ్భశ్చేతి।

శృఙ్గారస్య స్థాయిభావో రతిః।

'విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తి' రితి భగవాన్ భరతః।

'స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యాలమ్బనః ప్రేమాఖ్యశ్చిత్తవృత్తివిశేషో రతిః స్థాయిభావః। తత్ర శృఙ్గారస్య స్త్రీపుంసావాలమ్బనే। చన్ద్రికా-వసన్త-వివిధోపవన-రహః స్థానాదయ ఉద్దీపన విభావాః తన్ముఖావలోకన - తద్గుణ శ్రవణ - కీర్తనాదయోఽన్యే సాత్త్వికభావాశ్చానుభావాః। స్మృతి చిన్తాదయో వ్యభిచారిణ' ఇతి రసగఙ్గాధరః।

అస్మిన్ కావ్యే నిబద్ధానాం నాయికా -నాయక - రసాదీనా మనుక్రమణికాత్ర దీయతే సుఖావబోధాయ।

శ్లో॥ కాన్తే దృష్టిపథం గతే (3) ఇతి శ్లోకే సమ్భోగశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ మాం దూరాత్ (4) ఇతి శ్లోకే నాయికాప్రౌఢా।

శ్లో॥ కాన్తో యాస్యతి (8) ఇతి శ్లోకే నాయికా ప్రోషితభర్తృకా। విప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ శేతే శీతకరోఽమ్బుజే (10) ఇతి శ్లోకే నాయకోఽనుకూలః। నాయికా స్వాధీనపతికా। ప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ అధివసతి వసన్తే (12) ఇతి శ్లోకే నాయికా ప్రోషితభర్తృకా। పద్మినీ జాతిశ్చ।

శ్లో॥ నైష్ఠుర్యమ్ (13) ఇతి శ్లోకే నాయికా విరహోత్కణ్ఠితా। విప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ సాస్రే మా కురు (14) ఇతి శ్లోకే నాయికా ప్రౌఢా। ఆదౌ వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చా ద్విరహోత్కణ్ఠితా జాతా। విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ కాచిత్ సర్వజనీన (15) ఇతి శ్లోకే నాయికా పరకీయా, అభిసారికా చ।

శ్లో॥ జిహ్రుత్యాననమ్ (16) ఇతి శ్లోకే నాయికా పరకీయా ముగ్ధా చ। అయోగవిప్రలమ్భ శృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ దూతి త్వయా (17) ఇతి శ్లోకే నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ। నాయకః శఠః। దూతీ త్వభిసారికా।

శ్లో॥ న బరీభరీతి (18) ఇతి శ్లోకే నాయికా ఖణ్డితా మధ్యా ధీరా చ। నాయకస్తు ధృష్టోఽనుకూలో వా।

శ్లో॥ గూఢాలిఙ్గన (19) ఇతి శ్లోకే నాయికా పరకీయా। విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ యా చన్ద్రస్య (20) ఇతి శ్లోకే నాయికా స్వీయా మధ్యా విరహోత్కణ్ఠితా చ। విరహవిప్రలమ్భ శృఙ్గారధ్వనిః।

శ్లో॥ తన్వీ సా యది (21) ఇతి శ్లోకే నాయికా పరకీయా। అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః

శ్లో॥ సత్యం తద్యదవోచథాః (22) ఇతి శ్లోకే నాయికా ఖణ్డితా। మధ్యా। ధీరాధీరా చ। నాయకస్తు ధృష్టః। ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ సహసా (23) ఇతి శ్లోకే నాయికా ప్రవత్స్యద్భర్తృకా। భావిప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ చక్షుర్ద్వాద్య మపైతు (24) ఇతి శ్లోకే నాయికా ఖణ్డితా। నాయకస్తు ధృష్టోఽనుకూలో వా। మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ మానమ్లానమనాః (25) ఇతి శ్లోకే నాయికా మధ్యా ధీరా కలహాన్తః తా చ నాయకో ధృష్టః। మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః।

శ్లో॥ కర్ణారున్తుదమేవ (26) ఇతి శ్లోకే నాయికా పరకీయా। అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః

కాళిదాసస్య కవితాకళా శాకున్తలే రఘువంశే చ పరాం కోటి మాటికతే। ఏతత్కళావికాసస్య బీజాఙ్కురాః పుష్పబాణవిలాస - ఋతుసంహార - శ్యామలాదణ్డకాదిష్వపి విలోక్యన్తే।

శృ ఙ్గా ర చ న్ద్రి కా

ఏతాదృశగుణోపేతస్య పుష్పబాణవిలాస కావ్యస్య ద్వే వ్యాఖ్యే విద్యేతే। ప్రథమా శృఙ్గార చన్ద్రికావ్యాఖ్యా। ద్వితీయా ప్రకాశ వ్యాఖ్యా చ। శృఙ్గారచన్ద్రికాతివిస్తృతా ప్రౌఢా చ। ప్రకాశ వ్యాఖ్యాతు సఙ్క్షిప్తా సరళా చ। ప్రకాశకర్తారః శ్రీ సోమనాథశాస్త్రిణః। శృఙ్గారచన్ద్రికామ్ పురో నిధాయ తత్సారం సంగృహ్య పుష్పబాణవిలాసం వ్యాచఖ్యుః। ఏక ముదాహరణమ్ పశ్యత-

శ్లో॥ శివ శివ పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః (9)

అత్ర శృఙ్గారచన్ద్రికాకర్తా - "శివశివేత్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్। కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనమ్। భయశోకాదిషు। తథా పాద్మే వచనమ్ -

శ్లో॥ ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ।
వ్యాజేన వా స్మరేద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాప్నుయాత్॥
ఇతి పద్మపురాణవచనమ్ ప్రమాణయతి।

ప్రకాశకారా అపి చన్ద్రికావాక్యాని యథాతథం లిఖన్తి। అలఙ్కారనిరూపణే నాయికా

నాయక నిర్దేశే చన్ద్రికామేవానుసరన్తి । యథా చన్ద్రికావ్యాఖ్యా పణ్డితాన్ రఞ్జయతి తథా ప్రకాశ వ్యాఖ్యా బాలా నానన్దయతి.

అస్మిన్ సంస్కరణే పుష్పబాణవిలాసేన సహ శృఙ్గారచన్ద్రికావ్యాఖ్యా సమాయోజితా । వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిభిః ప్రకటితే పుస్తకే వ్యాఖ్యాతు ర్నామ కుత్రాపి నాస్తి। శ్రీ వేదం వేఙ్కట రాయశాస్త్రిభిః సంస్కృతే పుస్తకే తు – "ఇతి శ్రీ వేఙ్కట పణ్డిత సార్వభౌమేన విరచితా శృఙ్గార చన్ద్రికాఖ్యా పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా" ఇతి గ్రన్థాన్తవాక్య మస్తి ।

శృఙ్గారచన్ద్రికా సర్వాత్మనా వ్యాఖ్యాతృచక్రవర్తినో మల్లినాథ మహోపాధ్యాయస్య మాఘ సర్వఙ్కషా మనుకరోతి.

శ్లో॥ పదచ్ఛేదః పదార్థోక్తి ర్విగ్రహం వాక్యయోజనా।
ఆక్షేపశ్చ సమాధానం వ్యాఖ్యానం షడ్విధమ్మతమ్॥

ఇతి వ్యాఖ్యానలక్షణం చన్ద్రికావిషయేఽన్వర్థమ్ భవతి। ఉద్దణ్డపణ్డిత శ్చన్ద్రికాకర్తా ప్రథమం దణ్డాన్వయముఖేన శ్లోకం వ్యాకరోతి । శబ్దార్థనిరూపణావసరే ప్రాచీననిఘణ్టూనుదాహరతి । విశేషశబ్దానామ్ ప్రక్రియామ్ పాణినిసూత్రానుసారేణ ప్రకృతిప్రత్యయనిర్దేశపూర్వకమ్ పరిష్కరోతి। తతోఽలఙ్కారాన్ ధ్వనివిశేషాంశ్చ యథాలక్షణం వివృణోతి । మూలశ్లోకగతాన్ క్లిష్టవిషయా నాక్షిప్య సమాధత్తే । క్వచిత్ క్వచి న్మూలకోశగతశబ్దసాధుత్వనిరూపణాయ కవిప్రయోగాన్ ప్రదర్శయతి । నాయికా-నాయకభేదాన్ ప్రాచీనాలఙ్కారశాస్త్రప్రమాణవచనై ర్వివేచయతి । రసచర్చాం విస్తరేణ కరోతి। అన్తే వృత్తరత్నాకరలక్షణా న్యుదాహృత్య ఛన్దోనామాని వక్తి। ఏవ మిదం సర్వాఙ్గపరిపూర్ణం వ్యాఖ్యానమ్ భవతి। స్థాలీపులాకన్యాయేన కానిచిత్ స్థలా న్యుదాహ్రియన్తే-

శ్లో॥ శివ శివ పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః (9)

తథా ప్రయుఙ్క్తే కవయః – 'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే' ఇత్యాశ్చర్యే ప్రయోగః। 'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తాన్యపి వాసరాణి వేధాః' ఇతి ఖేదే ప్రయోగః" ఇతి ।

శ్లో॥ విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో (18)

"పురేవ ప్రాగివ। మత్పురో మమాగ్రతః. 'పూరణ గుణేతి' సూత్రే పూర్వోత్తర సాహచర్యేణ కృదవ్యయస్యైవ గ్రహణమిత్యభ్యుపగమా దిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః। తథా చ ప్రయోగః – వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా' ఇతి"।

శ్లో॥ గూఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన కుచస్పర్శాది లీలాయితం (19)

"లీలాయితం విలాసః-తద్రూపం చేష్టిత మిత్యర్థః। 'లీలా-విలాసే' ఇతి ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వా ద్యకి భావే క్తః। కణ్డ్వాదిరాకృతిగణః। తథా చ దృశ్యతే ప్రయోగః –' యద్విద్వద్భువనేషు భోజనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితమ్' ఇతి। 'యస్సోద్యద్భుజదణ్డచణ్డిమచలత్కోదణ్డలీలాయితమ్' ఇతి"।

శ్లో॥ చాన్ద్రీ దిక్షు విజృమ్భతే రజనిషు (23)

"అ త్రాజ్యన్తత్వా ద్ధ్రుస్వాన్తత్వమ్। తథా భోజప్రయోగః-'రజని చరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్' ఇతి"।

శ్లో॥ కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే (8)

అలఙ్కారశాస్త్రేషు స్వాధీనపతికాద్యా అష్టవిధనాయికా ఏవ ప్రసిద్ధాః । అత్ర వ్యాఖ్యానే రసమఞ్జర్యనుసారేణ 'ప్రవత్స్యత్పతికా' నామ నవమీ నాయికా ప్రోక్తా ।

శ్లో॥ సాస్రే మా కురు లోచనే (14)

అత్ర చన్ద్రికాయాం "నాయికాత్ర ప్రౌఢా । వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాద్విరహోత్కణ్ఠితా జాతా" ఇతి ప్రథమ ముక్త్వా వాసకసజ్జికైవ విరహోత్కణ్ఠితా కథమ్ ? భవతీ త్యాశఙ్క్య సాహిత్య చిన్తామణిలక్షణశ్లోకా నుదాహృత్య" తథాహి – స్వాధీనపతికైవ ఋతుకాలాదివాసకే ప్రాప్తే వాసక సజ్జికా భవతి, సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయ మేవాభిసారికా భవతి ....ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి । తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తిరవిరుద్ధేతి సర్వ మవదాతమ్" ఇతి సునిపుణం సమాధత్తే। విద్వద్వినోదాయ పఞ్చషాణి స్థలాని ప్రదర్శితాని । అన్యే విశేషా వ్యాఖ్యాయా మే వానుసన్ధేయాః.

శృఙ్గారచన్ద్రికాయామ్ బహవో గ్రన్థకారా గ్రన్థా శ్చోదాహృతాః। చన్ద్రికాయా ముద్ధృతాగ్రన్థకారాః అమరః (3) ఆలఙ్కారికాః (8), కోశకారః (1) ప్రతాపమార్తాణ్డః (22) భరతః(6), విద్యానాథః(9)

చన్ద్రికాయా ముదాహృతా గ్రన్థాః

అమరశేషః (22), కామశాస్త్రమ్ (5), కావ్యప్రకాశః(1), చమత్కారచన్ద్రికా(1), నానార్థరత్న మాలా(1), పాద్మమ్(9), భరతశాస్త్రమ్(11), భావప్రకాశః(9), రతిరహస్యమ్(12), రత్నశాస్త్రమ్ (10), రసమఞ్జరీ(8), విశ్వః(1), వృత్తరత్నాకరః(1), శృఙ్గార తిలకమ్(16), సాహిత్య చిన్తామణిః (10), పూర్వోక్తేషు గ్రన్థేషు సాహిత్యచిన్తామణి రనేకస్థలేష్వసకృదుదాహృతః వృత్తరత్నాకర లక్షణాని నామగ్రహణం వినై వోదాహృతాని అత్ర చమత్కారచన్ద్రికాకర్తా విశ్వేశ్వర కవిచన్ద్రః, నానార్థరత్న మాలా కర్తా– ఇరుగప భాస్కరదణ్డనాథః, ప్రతాపరుద్రీయకర్తా విద్యానాథః, సాహిత్యచిన్తామణి కర్తా పెదకోమటి వేమారెడ్డి శ్చాన్ధ్రా ఏవ। అతో వ్యాఖ్యాతా చన్ద్రికాకర్తాపి మల్లినాథవదాన్ధ్రో భవే ది త్యనుమినుమః

అస్య గ్రన్థస్య త్రీణి సంస్కరణాని మమ సకాశే వర్తన్తే.

1) శ్రీ వేదం వేఙ్కటరాయశాస్త్రిభిః జ్యోతిష్మతీ ముద్రాక్షరశాలాయామ్ ముద్రితం–శృఙ్గారచన్ద్రికా సంస్కృతవ్యాఖ్యా–ఆన్ధ్రటీకా తాత్పర్యోపేతమ్–1909.

2) శ్రీ వావిళ్ళ రామశాస్త్రిభిః ప్రకటితం–శృఙ్గారచన్ద్రికా సంస్కృతవ్యాఖ్యా–ఆన్ధ్రటీకా తాత్పర్య సహితమ్–1954.

3) చౌఖమ్బాసంస్కృతసేరీజ్ఆఫీస్ ప్రచురితమ్–ప్రకాశసంస్కృత హిన్దీ వ్యాఖ్యాద్వయేపేతమ్–1969. నిర్ణయసాగర పుస్తకం త్వస్మాభిర్నోపలబ్ధమ్.

ఆన్ధ్రాక్షరైర్ముద్రితాన్యాన్ధ్రటీకాతాత్పర్యోపేతాని పుష్పబాణా విలాస పుస్తకా నీదానీం దుర్లభాన్యేవ। ఏతత్సఙ్కటపరిస్థితిమాలోచ్య శ్రీవేదం వేఙ్కటరాయశాస్త్రిభి ర్ముద్రితమ్ పుష్పబాణవిలాసమ్ నామ కావ్యం యథాతథమ్ ముద్రాపయిత్వా లోకోపకారం కుర్వన్తః

శ్రీ రావి మోహనరాయాః

అతీవ ధన్యవాదార్హాః। మిత్రవర్యైః శ్రీ మోహనరాయమహాశయై రనేకే సంస్కృతాన్ధ్రగ్రన్థాః ప్రకటితాః ప్రకటీక్రియన్తే చాద్యాపి విద్వజ్జనోపకారాయ. సమ్పూర్ణాయురారోగ్య భాగ్యప్రదానేన సర్వదా రక్షతు శ్రీ మోహనరాయమ్ భగవతీతి పునః పునః ప్రార్థయామః శ్రీ సరస్వతీ మాతర మితి శమ్.

శ్లో॥ అన్ధీ భూయ గుణాగుణేషు తరవో వాతావధూతా ఇవ
శ్లాఘన్తే యది సాహితీం రసవతీ మజ్ఞా స్తతః కిం సుఖమ్?
జానన్ వ్యఙ్గ్యచమత్కృతీః పదగతీ రర్థౌచితీ శ్చావశా
దన్తశ్శర్మ యదశ్నుతే రసయితా సా జీవనాడీ కవేః॥

శ్రీమత్పరమేశ్వరార్పణమస్తు

విజయవాటికా, పార్థివమాఘశుక్లతృతీయా. బుధవాసరః, 1-2-2006.

ఇతి
సకలసుకవిబుధజనవిధేయః,
గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మా

శ్రీః

శ్రీః

మహాకవి శ్రీ కాళిదాస ప్రణీతః

పుష్పబాణవిలాసః

శ్లో॥ శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేఽపి చన్దనరజస్యఙ్గే వహన్ సౌరభమ్।
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః॥ 1

శ్రీమ...షు-శ్రీమత్=శోభగలవారైన-గోపవధూ=గొల్ల వెలఁదుల యొక్క-స్వయం గ్రహ=తాముగానే పైకొనుట ముఖ్యముగాఁగల- పరిష్వఙ్గేషు=కౌఁగిలింతలందు, తుఙ్గ...ర్దాత్-తుఙ్గ=ఉన్నతమైన- స్తన= చన్నులయొక్క-వ్యామర్దాత్=ఒత్తడిచేత, చన్దన రజసి=గందపుం బొడి, గళితేఽపి=రాలిపోయినను, అఙ్గే=ఒడలియందు, సౌరభమ్ = (చందన)పరిమళమును, వహన్=తాల్చినవాఁడును, జాగ...న్ద్వః-జాగర=మేలుకొని యుండుట(నిద్రపోమి)చేత-జాత=కలిగిన-రాగ=ఎఱుపు గలదైన-నయన=కన్నులయొక్క -ద్వన్ద్వః=కవగలిగినవాఁడును,(అయి), ప్రభాతే=ప్రాతఃకాలమందు, కామపి=అనిర్వచనీయ మైన, శ్రియమ్=సొంపును, బిభ్రత్= వహించుచున్న, జారాగ్రణీః=జారశ్రేష్ఠుఁడు(అనఁగా శ్రీకృష్ణుడు), వః=మిమ్ము, పాతు=కాపాడును గాక. విశేషము, స్వభావోక్తి, పర్యాయోక్తము, రసవంతము, ప్రేయము-అనునర్థాలంకారములు. వృత్త్యనుప్రాస మను శబ్దాలంకారము. శార్దూలవిక్రీడితవృత్తము.

శృఙ్గారచన్ద్రికా

అఙ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముదముదఞ్చయన్
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్కోఽపి గోపాలబాలకః॥
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః
శృఙ్గారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్॥

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గారకావ్యం చికీర్షుః ఆదౌ మఙ్గళత్వాదాశిషం ప్రయుఙ్క్తే శ్రీమదితి.-అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్ కర్త్రధ్యేతౄణాం శుభం భవతి, తదుక్తమ్.

'మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం
యో వా ర్యాదిలఘుర్గ్ధృతిం చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽన్యగః।
రోఽగ్నిర్మధ్యలఘుర్మృతిం, దినమణిర్మధ్యే గురుర్జో రుజం,
తో ద్యౌరన్త్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు ర్భ స్తారకేశో యశః॥ ఇతి

మగణసన్నిధానసమనన్తరః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. తదుక్తం చమత్కార చన్ద్రికాయామ్:

'మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పరస్తు పూర్వస్మాత్ జన్యోఽత్ర జనకనికటే సుతవద్వితనోతి నాశుభం కర్మ సర్వ మూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే గణాః శుభాః॥' ఇతి.

ప్రథమవర్ణోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. యద్యపి క్రూరేణ రేఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్యస్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే-

'క్షం వినా క్రూరసంయుక్తః సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్।
శ్లేషస్తు కషయోః శ్రేయాన్ శుచిశ్రావణయోరివ॥' ఇతి.

తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగాన్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్।

'దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః।
తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వా'॥ ఇతి.

స్పష్టీకృతమేతచ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్:

'మఙ్గళార్థాభిధానో వా దేవనామాఙ్కనోఽపి వా।
గణో న దూష్యో వర్ణశ్చ దేవతాధిష్ఠితాశ్మవత్॥
చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ చవర్ణో జగణోఽపి చ।
బ్రహ్మనామాఙ్కితత్వేన కావ్యాదావపి శోభనౌ॥
శృఙ్గారవీరసౌహార్ద మిత్యత్ర తు కృతేర్ముఖే।
ఋవర్ణగః శవర్ణోఽపి మఙ్గళార్థో విశిష్యతే॥
ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రకర్ష స్యాభిధానతః।
పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః॥'

సౌమ్యాసౌమ్యవివేచనమప్యత్ర కృతమ్:

'శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్తద్ దైవతమూర్తయః।
కర్తుః కారయితః శ్రోతుః, కల్పయన్తి శుభాశుభే॥
అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా, న్నిషేధే తు విపర్యయః।
ఆకారో హర్షదః, సోఽపి వృథార్థ్యాదిషు నోచితః॥

ఇకారాదిచతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ।
ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారః సన్తతిస్తమ్భహేతవః॥
ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః కామవాఙ్మోక్షభూతిదాః।
లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యాచ్చకారః కీర్తినాశనః॥
ఛజకారౌ రోగహరౌ, ఝఞౌతు మరణప్రదౌ।
టఠకారౌ ఖేదకరౌ, డః శుభో, ఢస్త్వకాన్తికృత్॥
వస్తులోభకరో ణ స్తు తకారో విఘ్ననాశనః।
థకారో యుద్ధకారీ స్యా, ద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ।
నకార స్తాపకృత్కశ్చిదనిషేధే శుభః స్మృతః।
రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వసప్రదః॥
ఆరోగ్యకృద్బకారః స్యాద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్।
మకారః క్షోదకృ ద్యస్తు శ్రీదో, రేఫస్తు దాహకృత్॥
లో జాడ్యకృ ద్వకారః స్యాద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః।
ఊష్మాణ స్సుఖ ఖేద శ్రీ నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్॥' (శషసహా శ్చత్వార ఊష్మాణః)

అథ శ్లోకార్థః॥ శ్రీః శోభా-

'శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్సరళశాఖిషు।
వాణీ లక్ష్మీ లవఙ్గేషు విషే బిల్వేప్యథ త్రిషు॥' ఇతి నా.-

శ్రీమత్యః శోభావత్యః-యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గాః-స్వయం గ్రహః స్వయ మేవ గ్రహణం-తత్ప్రధానాః-పరిష్వఙ్గా ఆలిఙ్గనాని। మధ్యమపదలోపిసమాసః -స్వయంగ్రహేణ పరిష్వఙ్గా ఇతి। తృతీయాసమాసో వా-తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలి త్వోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రహాలిఙ్గనానాం ప్రతిపాదనాద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తర సౌన్దర్యం తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మిన్ననురాగాతిశయశ్చ వ్యజ్యేతే,తుఙ్గస్తనానాం యో వ్యామర్దః పరిపీడనం తస్మాత్। కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః-యద్వా తుఙ్గస్తనై ర్వ్యామర్దః పరిపీడనమితి కరణే తృతీయా। 'కర్తృకరణే కృతా బహులమి'తి సమాసః, చన్దన రజసి మలయజ పరాగే, గళితేఽపి-సర్వాఙ్గగతే చన్దనే గోపాఙ్గనా కఠినకుచ మథితత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అఙ్గేశరీరే। 'అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అఙ్గశబ్దస్యావయవ పర్యాయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి న శఙ్కనీయమ్-

'అఙ్గం గాత్రాన్తి కోపాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే'

ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీరపరత్వస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్యైవ పరిమళం, వహన్ దధానః, జాగరేణ నిరన్తరక్రీడాలమ్పటత్వేన నిర్నిద్రత్వేన-జాతరాగమ్ ఉత్పన్నరక్తిమగుణం-నయనద్వన్ద్వం యస్య స తథోక్తః-

'రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమ త్విషోః' ఇతి విశ్వః,

తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కామప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్న జనితాం లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్। 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు రి'తి నుమభావః, వేణునాదే-రసికో రాగవాన్ -రసోఽస్యాస్తీతి రసికః। 'అత ఇనిఠనా వి'తి ఠన్ప్రత్యయః-

'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః

కశ్చిజ్జారాగ్రణీః కోఽపి గోపికాజారనాయకః-భగవాన్ వాసుదేవ ఇతి యావత్-తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్త త్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్, వో యుష్మాన్, పాతు.

అత్రాధారస్య చన్దనస్యాపగమేఽపి ఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణనాత్। విశేషాలంకారః, తదుక్తం- **'విశేషః ఖ్యాతమాధారం వినాప్యాధేయవర్ణనమ్॥'** ఇతి, తథా కృతవధూపభోగస్యాకృతేర్యథావద్వస్తువర్ణనేన। స్వభావోక్తిశ్చ,

'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్॥' ఇతి,

అస్యాః పూర్వోక్తవిశేషాఙ్గత్వమిత్యనయోః। సంకరః, తథాస్య సాధారణ రూపేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీత్వరూపేణానువర్ణనమితి భఙ్గ్యన్తరాశ్రయణరూపః। పర్యాయోక్త్యలంకారః, **'పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భఙ్గ్యన్తరాశ్రయమ్॥'** ఇతి లక్షణాత్.

తథా సంభోగశృఙ్గారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్। రసవదలంకారః లక్షణమ్- **'అఙ్గభావం రసో యత్ర భావం ప్రత్యథ వా రసం**
భజేత్ స తత్ర రసవదలంకార ఉదీరితః॥' ఇతి,

తథా దేవవిషయరతిభావస్యాపి కవీష్టస్యైవ అనుగ్రాహ్యజనవిషయరతి-భావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్। ప్రేయోఽలంకారః-

'ప్రేయోఽలంకృతి రఙ్గం చేద్భావో భావాన్తరం ప్రతి।' ఇతి లక్షణాత్।

భావలణక్షం తు కావ్యప్రకాశే-

'రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాఞ్జితః
భావః ప్రోక్త స్తదాభాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితాః'॥ ఇతి.(అఞ్జితో వ్యఞ్జిత ఏవ.)

ఏతే పఞ్చ అర్థాలంకారాః.-శబ్దాలంకార స్తు 'స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తనేత్యాదౌ। వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవ। తల్లక్షణం తు-

'ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్।
పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే॥' ఇతి.

పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయో ర్ద్వయోశ్చ అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్, సంసృష్టిః। శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్-'సూర్యాశ్వై ర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్॥' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో॥ భువనవిదితమాసీద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః
తదఖిలమవలమ్బ్య స్వాదు శృఙ్గారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదాస్తు ప్రసన్నా॥ 2

యువతిసహస్రైః-యువతి=గుబ్బెతలయొక్క-సహస్రైః=వేలతో, క్రీడతః=క్రీడించు చున్న, నన్దసూనోః=శ్రీకృష్ణునియొక్క, విచిత్రమ్= ఆశ్చర్యకరమైన, యత్ చరిత్రమ్=ఏ చర్య, భువనవిదితమ్-భువన= లోకులచేత-విదితమ్=ఎఱుంగఁబడినది, ఆసీత్=అయెనో, అఖిలమ్= సమస్తమయిన, తత్=ఆచరిత్రమును, అవలమ్బ్య= ఆశ్రయించి, స్వాదు=మధుర మయిన, శృఙ్గారకావ్యమ్=శృంగారరసప్రధానమయిన కావ్యమును, రచయితు మనసః =రచింపఁగోర్కి గలవాఁడనయిన, మే=నాకు, శారదా=సరస్వతి, ప్రసన్నా=కరుణగలది, అస్తు=అగుఁగాక. మాలినీవృత్తము.

సంప్రతి కవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీప్రసాదమాశాస్తే -భువనేతి.-యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దనూనోః శ్రీకృష్ణస్య సంబన్ధి, విచిత్రమద్భుతం, యచ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాదిరూపం, భువనవిదితం లోకై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం, తచ్చరిత్రమ్, అవలమ్బ్య ప్రతిపాద్యత్వేనాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం-శ్రావ్యమితి యావత్-

'మధురో నా రసే తద్వత్ సున్దర స్వాదుషు త్రిషు॥' ఇతి నా.,

శృఙ్గారకావ్యం శృఙ్గారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం-మనో యస్య తస్య 'తుం కామమనసో రపీ'తి మకారలోపః మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృమ్భణం ఘటయత్విత్యాశయః మాలినీవృత్తమ్-లక్షణం తు- **'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః ఇతి॥**

శ్లో॥ కాన్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయోరాసీద్వికాసో మహాన్
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం, పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః
వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః,
కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్॥ 3

కాన్తే=ప్రియుఁడు, దృష్టిపథమ్=చూపు యొక్క మార్గమును, గతే సతి=పొందిన వాఁడు కాఁగా (అనఁగా కాంతుఁడు కంటి కగపడఁగానే), సుభ్రువః=సుందరియొక్క (అందమయినకనుబొమలుగలదానికి అని అవయవార్థము), నయనయోః=కన్నులకు, మహాన్=గొప్ప, వికాసః=విరివి, ఆసీత్=కలిగెను, నిర్జనమ్=జనులు లేని(ఏకాంతమైన), ఆలయమ్=ఇంటిని (గదిలో), ప్రాప్తే సతి=(కాంతుఁడు) చేరఁగా, తనుః=ఆసుందరియొక్క దేహము, పులకితా=గగుర్పొన్నది, జాతా=అయెను, వక్షో...కే-వక్షోజ= కుచములయొక్క

(కుచములను)-గ్రహణ= పట్టుకొనుటయందు-ఉత్సుకే సతి= అభిలాషగలవాఁడు కాఁగా, సర్వా...యః-(సుందరికి) సర్వ=సమస్తమయిన-అఙ్గ= అవయములయందు- కమ్ప= వణఁకుయొక్క-ఉదయః=ప్రాదుర్భావము, సమభవత్=కలిగెను, కణ్ఠా...రే-కణ్ఠ=మెడయందు-ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలింతయందు (మెడను కౌగిలించుటయందు)-తత్పరే సతి =ఆసక్తిగలవాఁడు కాఁగా, (సుందరికి), దృఢాఽపి=బిగుతైన దైనను, నీవీ=పోకముడి, స్వయమ్=తనంతట తానే, విగళితా=సడలిపోయెను.

ఇట, తొలిపాదమున చక్షుఃప్రీతి యనెడు మన్మథావస్థయు, ద్వితీయ తృతీయ పాదములందు పులకలు వేపథువు(=కంపము) అనెడుసాత్త్విక భావములును, నాల్గవ పాదమున కామేంగితంబును వర్ణింపఁబడినవి. సంభోగశృంగారము. స్వభావోక్తి.

పరస్పరరూపరేఖావిలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో రయోగవశా దుత్కణ్ఠితయోః క్వచి ద్రహసి దైవవశా న్మిళితయోః కామినోశ్చేష్టాం కవిరాహ..-

కాన్త ఇతి.-'కాన్తే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే, దృష్ట్యోః నయనయోః పన్థాః దృష్టిపథః,'ఋక్పూరి' త్యాదినా సమాసాన్తః,దృష్టి ర్దీ దర్శనాక్షిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలాయాం-తం గతే ప్రాప్తే-దృగ్గోచరే సతీత్యర్థః, సుభ్రువః సున్దర్యాః, నయనయో ర్మహా న్వికాస ఆసీత్-సాభిలాషతయా నేత్రే విస్తార్య నిర్నిమేషమద్రాక్షీదిత్యర్థః తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ తత్కాలే జనవర్జితమాలయం గృహం, ప్రాప్తే సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సఞ్జాతపులకా, 'తదస్య సఞ్జాతం తారకాదిభ్య ఇత జి' తీతచ్ ప్రత్యయః, జాతా అభూత్-

'ఉత్పన్నభూతయోర్జాతో బృన్దజాత్యోస్తు న ద్వయోః' ఇతి నా.-

ఏకాన్తసమాగమేన మనోవికాసస్యోపచయే సతి రోమోద్గమః ప్రాదురభూదిత్యర్థః, తతో విజనగృహావస్థితకామినీసమీపవర్తనసముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, వక్షోజయోః స్తనయోః-గ్రహణే ఉత్సుకే సతి-గ్రహణ మనాఖ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాన్తస్య సభయప్రవృత్తిః సూచ్యతే, సుభ్రువః సర్వాఙ్గకమ్పోదయః, సమభవత్ సంభవతి స్మ-రాగాన్మహావేపథురుత్పన్న ఇత్యర్థః-తథా చలక్షణం-

'రాగద్వేషభయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్రవేపనమ్॥' ఇతి,

తత స్తస్యాం కుచగ్రహణమఙ్గీకుర్వాణాయాం నివర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాన్తే, కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే సతి, దృఢా, నీవీ జఘనవస్త్రగ్రన్థిః-

'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససః॥' ఇత్యమరః॥ స్వయమేవ, విగళితా విస్రస్తా. అత్ర ప్రథమే వాక్యే-

'ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయతఃll'- ఇత్యుక్తలక్షణా ప్రథమాఽఽనఙ్గదశా దర్శితా, ద్వితీయతృతీయయోః॥ సాత్త్విక ప్రాదుర్భావో వర్ణితః, తురీయే తు కామేఙ్గితం కథితమ్, తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-

'ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవ
ద్ధమ్మిల్లః కుసుమాఞ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం పునః।
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే
నీవీ చ స్థలతి స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేఙ్గితం యోషితామ్॥ ఇతి.

దర్శనస్పర్శనాదికామోపచారవర్ణనాత్। సంభోగశృఙ్గారః। లక్షణం తు-

'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ।
దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః॥' ఇతి। స్వభావోక్తిరలంకారః॥

శ్లో॥ మాం దూరాదరవిన్దసున్దరదరస్మేరాననా సమ్ప్రతి
ద్రాగుత్తుఙ్గఘనస్తనాఙ్గణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా।
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్యాన్తికే
నేత్రాన్తస్య చిరం కురఙ్గనయనా సాకూతమాలోకతే॥ 4

సంప్రతి=ఇప్పుడు, అర...నా-అరవిన్ద=తామరవలె-సున్దర=అందమయి- దరస్మేర=చిఱునగవు గలదైన-ఆననా=మొగము గలదియు, ద్రాక్=శీఘ్రముగా, ఉత్తు...లా-ఉత్తుఙ్గ=ఉదుటులయి-ఘన= గొప్పలయిన -స్తన=కుచములయొక్క-అఙ్గణ= ప్రదేశములనుండి-గళత్=జాఱుచున్న చారు=సొగసయిన-ఉత్తరీయ= పయ్యెదయొక్క- అఞ్చలా=అంచు గలదియు ప్రత్యా...రా-ప్రత్యాసన్న=చెంత నున్న-జన=జనులయొక్క (జనులను)- ప్రతారణ =వంచించుటయందు-పరా=ఆసక్తురాలును, (అయి), నేత్రాన్తస్య= కంటికొనయొక్క అన్తికే= ప్రక్కను, పాణిమ్=చేతిని, ప్రసార్య=చాఁచి (అనఁగా-తనచూపులను ఇతరులు కనిపట్టకుండు నట్లు తనకంటిప్రక్కను చేయి చాటుంచుకొని), కురఙ్గనయనా=లేడికన్నులవంటి కన్నులు గలదైన చెలువ, చిరమ్=చాలసేపు, మామ్=నన్ను, దూరాత్=దూరము నుండి, సాకూతమ్=సాభిప్రాయముగా, ఆలోకతే= చూచుచున్నది. పయ్యెద జాఱుట లుబుకుటయు ననెడు కామేంగితముచేత నాయిక ప్రౌఢ. యుక్తి, స్వభావోక్తి, వృత్త్యనుప్రాసము, ఛేకానుప్రాసంబును అలంకారములు.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్యన్కామీ నర్మసచివం బ్రూతే.-మా మితి.-సంప్రత్యధునా, అరవిన్దమివ సున్దరం-దరస్మేరం మన్దం యథా తథా స్మయమాన-మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా। త్రిపదోఽయం బహుర్వీహిః-దరస్మేరేత్యత్ర। 'సుప్సుపే'తి సమాసః-స్మయతేః। 'నమిక మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః-

'దరోఽస్త్రీ శఙ్ఖభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహా దరీ।
దరం త్వవ్యయమల్పార్థే గుగ్గులౌ తు పురః పుమాన్॥' ఇతి నా.

ద్రాక్ శీఘ్రమ్। 'ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమి' త్యమరః, ఉత్తుఙ్గౌ సమున్నతౌ-ఘనౌ

పృథులౌ కఠినౌ వా-యౌ స్తనౌ తయో-రఞ్చనాత్ ప్రాన్తాత్-గళత్ చారూత్తరీయస్య -అఞ్చల మన్తో-యస్యాః సా తథోక్తా-ఇతి కామేఙ్గితస్యోక్తిః

'కఠినాధికసాన్ద్రేషు వాద్యమధ్యమవృత్తయోః।
ముస్తా ముద్గర మేఘేషు త్రిషు క్లీబే పుమాన్ ఘనః॥" ఇతి నా.-

'అఞ్చలం త్వంశుకాన్తే స్యా ది' త్యమరః।

కురఙ్గనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః-యే జనాః తేషాం-ప్రతారణం వఞ్చనం-పరం ప్రధానం యస్యాః సా తథోక్తా-పరేఙ్గితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శనవిభ్రమదర్శన పరిహారేణ వఞ్చయితుకామా సతీత్యర్థః, నేత్రాన్తస్యాపాఙ్గస్య, అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య-అఙ్గుష్ఠ స్యాధోభాగవర్తిత్వం సంశ్లిష్టానా మితరాఙ్గుళీనా మూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్రనేత్రమధ్యవర్తిత్వం యథా స్యాత్తథా కపోలే హస్తం సన్నివేశ్యేత్యర్థః, మాం దూరా, దాకూతేన భావేన సహితం యథా తథా సాకూతం-చిరం భావగ్రహణ పర్యన్తం, ఆలోకతే పశ్యతి-దృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయన్తీ వర్తత ఇత్యర్థః

అత్ర నిజమర్మగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజనవఞ్చనస్యోక్తేః, యుక్త్యలంకారః- **'యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్మగుప్తయే.'** ఇతి లక్షణాత్॥

స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బన్ధస్యాత్యుజ్జ్వలతయా। కాన్తిర్నామ గుణః- **'అత్యుజ్జ్వలత్వం బన్ధస్య కావ్యే కాన్తిరితీర్యతే.'** ఇతి లక్షణాత్.

నాయికా ప్రౌఢా- 'స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.' ఇతి లక్షణాత్.

అవతారిక - ముందు చేసికొన్న సంకేతము ప్రకారము పువ్వులు కోయుట యనుమిష చేత ఉద్యానవనమునకు వచ్చి కనుపెట్టుకొనియున్న కామినికి కామవిహారయోగ్యమయిన గూఢప్రదేశమును చూపువాఁడై కాముకుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు.-

శ్లో॥ నీరన్ధ్రమేతదవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుఞ్జసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్।
కుర్యు ర్యదీహ మణితాని విలాసవత్యో
బోద్ధుం న శక్యమబలే నినదైః పికానామ్॥ 5

అబలే=ఓకోమలీ, మాధవీనామ్=బండిగురివెందతీఁగలయొక్క, మధ్యే=నడుమ, నీరన్ధ్రమ్=సంధులు లేనిదియు (ఇందుచేత లోపలిసురతక్రీడ బయటివారి కగపడదని హెచ్చరిక), చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్=రాలినపువ్వులచేత పఱుపఁబడినదియు (-పూఁబాన్పు తనంతట సిద్ధముగా నున్న దనుట), (అయిన), నికుఞ్జసదనమ్=పొదరింటిని, అవలోకయ =చూడుము, మనలను చూడకపోయినను మణితములను విని యేని మనలను కనిపట్టరా యనుశంకకు సమాధానముగా చెప్పుచున్నాఁడు:-విలాసవత్యః=వోయలుకత్తియలు,

ఇహ=ఈపొదరింట, మణితాని=రతికూజితములను, కుర్యుఃయది=చేయుదు రేని, పికానామ్ =కోయిలలయొక్క, నినదైః=కూఁతలచేత, బోద్ధుమ్=(బయటివారికి) తెలిసికొనుటకు, న శక్యమ్=సాధ్యము గాదు, మణితము కోయిలకూఁతవలె నుండును గాన అందలి కోయిలల కూఁతలలో దానిని బయటివారు తెలిసికొనలేరనుట, సామాన్యాలంకారము, భ్రాంతి మదలంకారధ్వనియు. వసంతతిలకావృత్తము.

కామీ సంకేతవశా త్కుసుమాపచయాదివ్యాజేనోపవనం ప్రవిష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్నాహ.-నీరన్ధ్రమితి.- హే అబలే, మాధవీనాం వాసన్తీనాం, 'వాసన్తీ మాధవీలతే' త్యమరః, మధ్యే నీరన్ధ్రం బహిః సర్వత్రలతాదివ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితమ్-పరై రనాలక్ష్యత్వేన వస్తుయోగ్యమితిభావః, చ్యుతైః పుష్పైః-కీర్ణం సంఛన్నమ్-అయత్నపుష్పశయ్యాన్వితమితి భావః, ఏతత్ పురోవర్తి, నికుఞ్జం కుఞ్జ మేవ సదనం గృహమ్- **'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే'** ఇత్యమరః

అవలోకయ పశ్య, న కేవలమత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్దమవస్థిత ఏవ జ్ఞాతుమశక్యః కిన్తు శబ్దాయమానోఽపీ త్యాశయే నాహః-ఇహాస్మిన్ నికుఞ్జసదనే, విలాసవత్యః విలాసిన్యః , మణితాని రతికూజితాని। 'మణితం రతికూజిత మి' త్యమరః, కుర్యుర్యది, పికానాం కోకిలానాం నినదైః కూజితైః హేతుభిః, బోద్ధుం జ్ఞాతుం, న శక్యం-వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాన్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాన్ వివిచ్య గ్రహీతుం న కేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః, మణితవిశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్:

'హుంకృతిస్తనితసీత్కృతోత్కృతం పూత్కృతశ్వసిత రోదనాదికం
ముఞ్చ పీడయ గృహాణ జీవయ త్రాహి హా ధి గితి సీత్కృతం విదుః॥
త చ్చ లాసక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశైరుతక్రమైః
మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్యథాపి రుతమిష్యతే బుధైః'॥ ఇతి.

అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్। సామాన్యాలంకారః- **'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా'**। ఇతి లక్షణాత్।

తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్మి న్వనప్రదేశే సామ్యబలాన్మణితేషు కోకిలకూజిత భ్రమస్యావశ్యముత్పద్యమానతయా మణితాన్యాకర్ణ్యాపి కామినోః క్రీడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయాదితి। భ్రాన్తిమదలంకారోఽపి ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. తథా ఇదమేవావయో ర్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇహైవ రన్తుం ప్రసీదేత్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వనిశ్చ। వసన్తతిలకావృత్తమ్- **'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః.'** ఇతి.

అవ.- ఒకతె పొదరింట జారునితో కామకేళిం దేలుచుండఁగా దాని యాఁడుబిడ్డ యటకే విహారవశమున వచ్చెను. అంతట బయట కాపున్నదూతి వదినకు హెచ్చరికగాను, ఆఁడుబిడ్డకు నిజమును తెలియనీక కమ్మటగాను, పలుకుచున్నది:-

శ్లో॥ దష్టం బిమ్బధియాధరాగ్రమరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ద్ధమ్మిల్ల, స్తిలకం శ్రమామ్బుగళితం, ఛిన్నా తనుః కణ్టకైః
ఆః కర్ణ జ్వరకారికజ్కణఝుణత్కారం కరౌ ధూన్వతీ
కిం భ్రామ్యస్యటవీశుకాయ? కుసుమా న్యేషా ననాన్ద్రాగ్రహీత్॥ 6

అరుణమ్=ఎఱ్ఱనిదైన, అధరాగ్రమ్=మోవికొన, బిమ్బధియా బిమ్బ= దొండపండనెడు –ధియా=భ్రాంతిచేత, (చిలుకచేత) దష్టమ్=కొఱుకcబడినది, ధమ్మిల్లః=కొప్పు, ధావనాత్=(చిలుకవెంబడి) పరువుచేత, పర్యాకులః=వీడిపోయినది, తిలకమ్=బొట్టు, శ్రమామ్బు=చెమటచేత (శ్రమ=ఆయాసము యొక్క-అమ్బు=నీరు-ఆయాసముచే దేహమందు జనించిన నీరు-చెమట)-గళితమ్=కరcగిపోయనది, తనుః=దేహము, కణ్టకైః =ముండ్లచేత, ఛిన్నా=గాయపడినది, ఆః=ఇసీ!, కర్ణ...కారమ్-కర్ణ= చెవులకు-జ్వర= పీడను-కారి=చేయునదైన-కజ్కణ= గాజులయొక్క- ఝణత్కారమ్=ఝణఝణశబ్దము కలుగునట్లుగా, కరౌ=చేతులను, ధూన్వతీ= విసరుచు, అటవీ శుకాయ=అడవి చిలుకకై, కిం భ్రామ్యసి=ఏల గ్రుమ్మరెదవు, ఏషా=ఇదిగో, ననాన్దా=(నీ) యాcడు బిడ్డ, కుసుమాని= (నీవు కోసికొననుద్దేశించి యున్న) పువ్వులను, అగ్రహీత్=కైకొన్నది(కోసికొన్నది). వరుసగా ఇందు సురతచిహ్నములైన-దంతక్షతములు, కొప్పు వీడిపోవుట, చెమట, నఖక్షతములు, చే విదుర్చుట, గాజులమ్రోcత-అనునవి చిలుకను బట్టుయత్నమునcగలిగినవిగా బొంకc బడినవి.

అరుణమ్-ఎఱుపు దొండపండనుభ్రాంతికి హేతువు. ఆః-కోపము వాస్తముగానే నాయికమీcద,తన హెచ్చరికను సరకుసేయక సురతాడంబరమున మునిcగినదై ననాందకు తానున్నచోటు తెలియునట్లుగా గాజులచప్పుడు చేయుచున్నందులకు వ్యర్థప్రయత్నము చేసి శ్రమ పడుచున్నందులకై నాయికమీcద దూతికి ఈకోపమని ననాంద తలంచును. అటవీశుకాయ-చిలుక యనక అడవిచిలుక యనుట దొరకదని సూచించుటకు. కుసు...హీత్-ఈమాట ననాంద వచ్చియున్న దని నాయికకు తెలియుటకును, వదిన కోయనుంచుకొని యున్న పూవులను హరించి యటనుండి వదిన రాక ముందే పోవలయునని ననాందకు బుద్ధి పుట్టించుటకును. ఇంక నిటంగలయభిప్రాయవిశేషములను బుద్ధిమంతులు సులువుగా ఊహించుకొనవచ్చును. భ్రాంతిమదలంకారము, విషమధ్వని, వ్యాజోక్తిధ్వనియు.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణ-వ్యాజేనాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చి ద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సఙ్గమితాం కాఞ్చిత్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహిరవస్థితా దూతికా దైవవశాత్తమేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్సయా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసురాగమనం సూచయన్తీ శఙ్కాదర్శనాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిఙ్గాని చ్ఛాదయన్తీ ప్రాహ:-

దష్టమితి.-అరుణం స్వభావేన రక్తమ్-ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహేతూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బఫలమితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన చఞ్చాపుటేన విద్ధమ్. ఇతి దన్తక్షతాపలాపః , ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః। 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇత్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశిష్య వ్యాకులః-జాత ఇతి శేషః, తిలకం, శ్రమామ్బు గళితం స్వేదజలేన చ్యుతం-జాత మితి శేషః, తనుః శరీరం, కణ్టకైః, ఛిన్నా శుకలోభా ద్ద్రుప్రవేశకణ్టకిత-లతామధ్యప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనాదిస్థానేషు కృతవ్రణా జాతేతి నఖక్షతాపలాపః కృతః, ఆః ఇతి కోపే, 'ఆ స్తు స్యాత్ కోపపీడయో రి' త్యమరః-అత్ర కోపః పరప్రతారణాయాభినీయమానత్వాన్మృషాభూతః, కర్ణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా శ్రోత్రపీడాకరాః-కఙ్కణఝణత్కారాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, కరౌ, ధూన్వతీ కమ్పయన్తీ-పశ్చాత్పురశ్చ వ్యాపారయన్తీ సతీత్యర్థః, అటవీశుకా యారణ్యకీరాయ-అట -వీగ్రహణం దుర్గ్రహత్వబోధనార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్తమితస్తతో ధావసి-తద్గ్రహణస్య దుష్కరత్వాద్విఫల స్తే ప్రయాస ఇతి భావః, న కేవల మేతత్ప్రయాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రాగేవ త్వయా అగత్య మదీయాన్యేతాని నాన్యైరపచేయానీతి స్వాధీనతాం నీతాన్యపి పుష్పాణి వ్యపగతానీత్యాహ-ఏషేతి ఏషా పురోవర్తినీ- అతిసమీపవర్తిత్వసూచనార్థమేతచ్ఛబ్ద ప్రయోగః , ననాన్దా తవ పత్యుః స్వసా। 'ననాన్దా తు స్వసా పత్యు రి' త్యమరః, కుసుమాన్యగ్రహీత్, కర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహాద్వన్యశుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యా స్తవ న కేవలం శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానర్థప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి ప్రకరణానభిజ్ఞత ద్భర్తృభగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః, ననాన్దా సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వనిశ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కిమేతదితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య పశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుకపలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమధ్యాన్నిర్యాహీతి ప్రకృతస్వైరిణీమాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివర్ణనాత్, భ్రాన్తిమదలంకారః ।

'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని।
ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్మతః॥' ఇతి।

ఇష్టానవాప్తిపూర్వకానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్। విషమాలంకారః-

'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్।
విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతి స్త్రిధా॥' ఇతి।

అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోపనాత్। వ్యాజోక్తిరలంకారః-

'వ్యాజోక్తి రన్యహేతూక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్' ఇతి,

ద్వా వేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపావితి సంక్షేపః। దూతికాత్ర యథోక్తలక్షణ లక్షితా, యథాహ భరతః- **'ప్రోత్సాహనేషు కుశలా మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా।**
లటభా సంవృతమన్త్రా దూతీ త్వేతై ర్గుణైర్యుక్తా॥' ఇతి. (లటభా చతురా.)

అవ. -ప్రియునితో కామకేళిం దేలి తన్మందిరమునుండి వెలువడుచున్న కామినిని వర్ణించుట. -

శ్లో॥ బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్।
ఏషా చన్దనలేశలాఞ్ఛితతనుస్తామ్బూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరాద్రతిపతేః సాక్షాజ్జయశ్రీరివ॥ 7

పర్యాకులామ్=వీడిన, కబరీమ్=తురుమును, ఏకేన=ఒక, కరపల్లవేన=చిగురుఁ గేల (చిగురువంటి చేతితో), బిభ్రాణా=(అంతయు వీడకుండుటకై) పట్టుకొన్నదియు, స్రస్తమ్=జాఱినట్టి, దు...లమ్-దుకూల= వలిపముయొక్క-అఞ్చలమ్=అంచును-(అనఁగా పైటచెఱఁగును), స్తనమణ్డలే=వర్తులమైన కుచముమీఁద, నిదధతీ= పెట్టుచున్నదియు (కుచముమీఁదికి పైటను సవరించుకొనుచున్నదియు), చన్ద....నుః-చన్దన=గంధముయొక్క -లేశ= అణువులచేత-లాఞ్ఛిత= చిహ్నితమైన- తనుః=దేహము గలదియు (కౌఁగిలింతల ధాటికి కడమచందన మెల్ల ఎగిరియో కరఁగియో పోయెనని భా.), తా...రా-తామ్బూల= తమ్ములముచేత-రక్త=ఎఱ్ఱనైన-అధరా=మోవి కలదియు, (అయి), ఏషా= ఈకొమ్మ, ప్రియ...రాత్-ప్రియ=వల్లభునియొక్క-మన్దిరాత్=గృహము నుండి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షభూతయైన, రతిపతేః=మన్మథునియొక్క, జయశ్రీః ఇవ=జయలక్ష్మి యో యనునట్లు, నిర్యాతి= వెలువడుచున్నది. మదన జయలక్ష్మిగా నుత్ప్రేక్షించుటచేత సాంగోపాంగముగా రత్యుత్సవము నం దోలలాడిన దనియు, ఈ సకల వర్ణనచేతను అత్యంతమదనవిభ్రమకారిణిగా నున్న దనియు భావము. ఉపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తులలంకారములు.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళీగృహా న్నిర్గచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ షిద్గః కశ్చిత్కఞ్చిదాహ. - బిభ్రాణేతి:-పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమర్దనశిథిలబన్ధనత్వాద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన-కరః పల్లవ ఇవేతి, ఉపమితసమాసః -తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢమవలమ్బ మానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటా ద్గళితం, దుకూలం క్షౌమామ్బరం-సూక్ష్మాంశుకం వా-తస్యాఞ్చలమ్ అన్తమ్। 'దుకూలం తు క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకే తథే'తి నా.,అన్యేన కరపల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే- వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిరధతీ ప్రసారయిన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య -లేశైః లాఞ్ఛితా-తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా- ఆలిఙ్గనాదిభిరుపక్షీణ సర్వాఙ్గరాగేత్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా వీటికారుణోష్ఠీ, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియ మన్దిరా ద్వల్లభగృహాత్, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా। 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది'తి నా., రతిపతేర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, రివ, నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి, నాయికాయాః మన్మథ జయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచార సంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే.

అ త్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తిశ్చేతి త్రయోఽ లంకారాః-కరపల్లవేనేత్యత్ర-ఉపమా-సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానాల్లుప్తా-

'వర్ణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ।
ఏక ద్విత్ర్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా॥' ఇతి లక్షణాత్।

నాయికాయాం ప్రత్యక్ష మన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్। ఉత్ప్రేక్షా- **'సంభావనా స్యా దుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.' ఇతి లక్షణాత్।**

స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ, సా చోత్ప్రేక్షానిమిత్తభూతసంభోగలిఙ్గజనితశోభాతిశయశాలిత్వ ప్రఖ్యాపనాత్మకత్వా దుత్ప్రేక్షాలంకారస్యాఙ్గమితి ద్వయోః-సంకరః, ఉపమాయా స్తయో శ్చ నైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః।

అవ.-కాంతుఁడు దేశాంతరమునకు పయనముకట్టఁగా ఇంట నిలువవలసిన దైయున్న కాంత తద్వియోగకాతరయై సఖితో చెప్పుకొనుట-

శ్లో॥ కాన్తో యాస్యతి దూరదేశమితి మే చిన్తా పరం జాయతే,
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః।
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం,
ప్రాణానేవ హరన్తి హన్త నితరామారామమన్దానిలాః॥ 8

కాన్తః=ప్రియుఁడు, దూరదేశమ్=దూరదేశమునకు, యాస్యతి ఇతి=పోవును అని, మే=నాకు, చిన్తా=విచారము, పరమ్=మిక్కిలి, జాయతే=కలుగుచున్నది, (హే) చన్ద్రవదనే=ఓ యిందుముఖీ, చన్ద్రమాః=చంద్రుఁడు, లోకా...రః-లోక=జనులకు-ఆనన్దకరః=సంతోషము చేయువాఁడు, అపి=అయినను, వైరాయతే=(నాతో) కలహించును, కిం చ=ఇది గాక, అయమ్=ఈ(వినఁబడుచున్న),కోకి...పః-కోకిల=కోయిలలయొక్క-కల=అవ్యక్త మధురమైన -ఆలాపః=కూఁత,వి...యమ్-విలాప=విలపించుటయొక్క-ఉదయమ్=పుట్టువును, వితనోతి =చేయుచున్నది(విలపింపఁజేయుచున్నది), (కోకిలకూఁత వినఁబడఁగా నాకు ఏడ్పు కలుగు చున్నది),ఆ...లాః-ఆరామ=తోఁటయందలి-మన్ద=మెల్లని-అనిలాః=తెమ్మెరలు, హన్త= అయ్యో! నితరామ్= అత్యంతము, ప్రాణాన్ ఏవ=ప్రాణములనే, హరన్తి=హరించుచున్నవి.

ఇందు ఈచంద్రాదులు ఒకదానికన్న నొకటి యెక్కువ చే టొదవించునట్లు చెప్పఁబడినవి. వల్లభుఁడు తరల సమకట్టఁగానే తనకు (నాయికకు) ఇంత యాయెఁ గావున తరలెనేని మరణము తప్పదని సూచన. రసము విప్రలంభశృంగారము, నాయిక ప్రవత్స్యత్పతిక. చపలాతిశయోక్తి అలంకారము.

పత్యౌ దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి ఖేదాకులా నాయికా సఖీ మాహ:-కాన్త ఇతి। కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్యతీతి హేతోః-

'ఇతి హేతు ప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిష్వి' త్యమరః,

మే మమ, చిన్తా విచారః, పరమతిశయితం యథా తథా, జాయతే-మహాన్ విచారోభవతీత్యర్థః, హే చన్ద్రవదనే, చన్ద్రమాః, లోకస్య జగతః-జగద్వర్తిప్రాణిజాతస్యేతి యావత్-యద్వా లోకాః జనాః తేషా-మానన్దకరోఽపి। 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః , వైరాయతే వైరం కరోతి- ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవతీత్యర్థః। 'శబ్ద వైర కలహాభ్ర కణ్వ మేఘేభ్యః కరణే' ఇతి వైరశబ్దాత్ క్యజి తజ్, కిం చ-అయం శ్రూయమాణః , కోకిలానాం-కలాలాపః అవ్యక్తమధురకూజితం

'కల మవ్యక్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకమ్.' ఇతి నా.,

విలాపః దుఃఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః। 'విలాపః పరిదేవన మి' త్యమరః-తస్యోదయం-వితనోతి-కోకిల కలాలాపశ్రవణేన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవతీత్యర్థః, ఆరామమన్దానిలా ఉపవనమన్దమారుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణానేవ హరన్తి-న కేవలం చన్ద్రాదివదార్తిమాత్రం కుర్వన్తీత్యేవకారార్థః, హన్తేతి విషాదే-

'హన్త హర్షే విషాదే న వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః' ఇతి నా.-

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోదయవర్ణనాత్। అతిశయోక్తిభేదః- 'చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే హేతుప్రసక్తిజే.' ఇతి లక్షణాత్।

లోకానన్దకరోఽపి వైరం కరో తీతి ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధస్య అపరిహారప్రదర్శనాత్। విరోధాలంకారః.

అత్ర చిన్తాది ప్రతిపాదనాత్। విప్రలమ్భశృఙ్గారః-తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే-

'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఇష్యతే।
సంయుక్తయోస్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః॥' ఇతి.

తత్ర విప్రలమ్భః పఞ్చవిధః, తథా చాహుః-

'అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇత్యపి।
విప్రలమ్భస్య తస్త్యేతే హేతవః పరికీర్తితాః॥' ఇతి.

అయం తు। ప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః-

'దేశాన్తరే స్థితి ర్యాతు ప్రవాసః స ప్రకీర్తితః।
కార్శ్య పాణ్డిమ నిశ్శ్వాస చిన్తా దైన్యాశ్రు గద్గదాః।
లమ్బాలకత్వమిత్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః॥' ఇతి.

ప్రవాసశ్చ త్రివిధః-భావీ భవన్ భూతశ్చ, ప్రవాసోఽత్ర భావీ, ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వాదియమష్టవిధనాయికానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషితభర్తృకా నామ నాయికా:

'దేశాన్తరగతే కాన్తే దేహసంస్కారవర్జితా।
చిన్తా దైన్యాశ్రుకార్శ్యాద్యై ర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకా॥' ఇతి.

శృఙ్గారనాయికానా మష్టవిధత్వమ్ ఆలంకారికైః ప్రతిపాదితమ్:

'ఏతాః పునరవస్థాభిరష్టధా స్యుర్యథోచితం
స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జికా।
విరహోత్కణ్ఠితా, విప్రలబ్ధా, ప్రోషితభర్తృకా,
కలహాన్తరితా, చాభిసారికా చైవ, ఖణ్డితా॥' ఇతి.

మతాన్తరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చయమాత్రేణ ఖేదాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికా నామ నవమీ నాయికా, తథా చోక్తం రసమఞ్జర్యామ్:-

"యస్యాఃపతి రగ్రిమక్షణే దేశాన్తరం యాస్యత్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా-అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచనకాతరప్రేక్షణగమనవిఘ్నోపదర్శననిర్వేదసంతాపసమ్మోహనిఃశ్వాస బాష్పాదయః" ఇతి.

అస్యాః స్వాధీనపతికాది ష్వష్ట స్వన్తర్భావ స్తత్రైవ పరాస్తః-

అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాన్తరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతికాపి నవమీ నాయికా భవితు మర్హతి, అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలబ్ధాయాం చ నాన్తర్భావః భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్, న చ క లహాన్తరితాయా మన్తర్భావః, కలహాభావాత్, అనవమానితపతిత్వాచ్చ, నాపి ఖణ్డితాయా మన్తర్భావః, ప్రియస్యాన్యోపభోగచిహ్నితస్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపదర్శనా భావాచ్చ, నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మన్తర్భావః, భర్తృసన్నిధివర్తిత్వాచ్చ, నాపి వాసకసజ్జికాయా మన్తర్భావః, వాసకనియమాభావాత్॥

సజ్జీకరణాభావాచ్చ, నిర్వేదదర్శనాచ్చ, నాపి స్వాధీనపతికాయా మన్తర్భావః, అగ్రిమక్షణే సఙ్గవిచ్ఛేదదర్శనాచ్చ, వ్రజన్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే, నాప్యభిసారికాయా మన్తర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనాచ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యామః." ఇతి.

అవ.-విరహిణియొక్క దుర్దశను చెలి తెలుపుచున్నది.-

శ్లో॥ నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసఙ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః।
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః!॥ 9

కుసు...తాయాః-కుసుమశర=పూవిలుకాఁడనెడు-కృశాను= నిప్పుచేత- ప్రాపిత= పొందింపఁబడిన-అఙ్గారతాయాః=నిప్పుకతనము గలదియు (నిప్పంటుకొన్న కట్టియయు

న్నిప్పుగును గదా., అట్లే అని తా.), (ఆహేతువుచేతనే), తాపశాన్త్యై=(దేహమందలి) వేఁడియొక్క శమనమునకై (వేఁడి యడంగుటకై), కల్పితమ్=రచింపఁబడినట్టి, నవ కిసలయ తల్పమ్=లేఁజివురు పాన్పును, కర...గాత్-కర సరసిజ=(సరసిజ)= తామరవంటి (కర=)చేతియొక్క-సఙ్గాత్=తాఁకుడువలన, కేవలమ్=మాత్రమే (చేతఁ దాఁకినమాత్రనే), మ్లాపయన్త్యాః=వాడునట్లు చేయుచున్నదియు, (అయిన), కోమలాఙ్గ్యాః=(అ) యబలయొక్క-(అబలయనుటచే- త్వరగా కాంతునిఁ గవయనిచో ప్రాణాపాయము పొందునని-ధ్వని), పరితాపమ్= (కామ)జ్వరమును, శివ శివ=అయ్యయో(వక్త్రియొక్క దుఃఖమును తెలుపును), కో వదేత్=ఎవఁడు వర్ణింపఁగలఁడు? (ఎవఁడును వర్ణింపలేఁడు, అనిర్వచనీయము అని భా.) ఇందు సాహిత్యచింతామణీమతంబున తాప మనియెడు నాఱవమదనావస్థ వర్ణితము. అయోగ విప్రలంభము. రూపకము, కావ్యలింగద్వయము, పరికరాలంకారంబును, విషమాలంకార ధ్వనియు.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదతః సఖీ కాచి దాహ.-న వేతి.- తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్మయీం శయ్యామ్। 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మయోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమశరో మన్మథః-స ఏవ కృశాను రగ్నిః -తేన- ప్రాపితా అఙ్గారతా యస్యాః సా-స్మరజ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనో వక్తుం శక్నుయాత్ న కోఽపీత్యర్థః। 'శకీ' తి శక్యర్థే లిఙ్, శివ శివేత్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్-(కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిషు-తథా పాద్మే వచనమ్-

'ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ।
వ్యాజేన వా స్మరేద్యస్తు మమ సాయుజ్యమాప్నుయాత్॥' ఇతి.

తథా ప్రయుఞ్జతే కవయః।

'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా।
మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే॥'

ఇత్యాశ్చర్యే ప్రయోగః-

'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తాన్యపి వాసరాణి వేధాః'

ఇతి ఖేదే ప్రయోగః

అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్। అతిశయోక్తిభేదః- 'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్.'ఇతి లక్షణాత్।

తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వస్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్। రూపకాలంకారః -తదుక్తమ్-

'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః।
ఉపరఞ్జకమారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్॥' ఇతి.

తథా మ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణస్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణ స్యార్థోహేతుత్వేనోపాత్త ఇతి ఏకమ్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః-విశేషణద్వయార్థస్యాపి పరితాప కథనస్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్। అనేక పదార్థహేతుకమపరం కావ్యలిఙ్గమ్-

'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి,

ప్రథమకావ్యలిఙ్గస్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్। విజాతీయసంకరః, ద్వితీయ కావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్। సజాతీయసంకరః, కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్। పరికరాలంకారః-

"అలఙ్కారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే।' ఇతి లక్షణాత్।

తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయికా సంతాపయో ర్ఘటనా జాతేతి విరూపఘటనాత్మకో విషమాలంకారః ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః , కరసరసిజసఙ్గా దిత్యుపమాయాః పరికరస్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః.

అత్ర తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'చక్షుఃప్రీతి శ్చిన్తా సఙ్కల్పో గుణమతిః క్రియాద్వేషః।
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతిర్దశావస్థాః॥' ఇతి. తాపలక్షణం చ తత్రైవ:
'తత్ప్రాప్తే ర్విప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః॥' ఇతి-
వైవర్ణ్యమశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ఠనమ్।
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః॥' ఇతి,

ద్వాదశావస్థాపక్షే తు సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా-యథాహ విద్యానాథః

'చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సఙ్గో సఙ్కల్పోఽథ ప్రలాపితా
జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః।
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః॥ ఇతి.

సంజ్వరలక్షణ మపి తేనైవోక్తమ్, 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః' ఇతి-పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్:

'దశధా మన్మథావస్థా భవేద్ద్వాదశధా పునః' ఇతి.

అత్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః-తథా చాహుః-

'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో యస్తమయోగం ప్రచక్షతే।
క్రమేణ ధర్తత స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా॥'

రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే-

'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః
నవయౌవనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః।
నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా
స్పృహాహ్వాయా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయతే॥' ఇతి.

అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్త్వేవ మిభిగన్తవ్యః-రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః సంకల్పితే వస్తు న్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచిత్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదావపి.

అవ.-నాయకుఁడు పయనము మాని మిత్రునితో అందులకు కారణము నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.-

శ్లో॥ శేతే శీతకరోఽమ్బుజే, కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతి, ర్ధవళిమా హైమీం లతా మఞ్చతి।
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవా యాన్తి స్రజః క్లాన్తతా
మేషోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి॥ 10

శీతకరః=చంద్రుఁడు (శీత=చల్లని-కరః=కిరణములు గలవాఁడు-అని అవయవార్థము), అమ్బుజే=తామరయందు, శేతే=పరున్నాఁడు,(ఇది యొకయుత్పాతము), స్వచ్ఛా=విమల మైన, మౌక్తిక సంహతిః=ముత్తెముల మొత్తము, కువలయ ద్వన్ద్వాత్= కలువల జంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి=వెడలుచున్నది, (ఇది యింకొకయుత్పాతము), ధవళిమా=తెల్లఁదనము, హైమీమ్=బంగారపు, లతామ్=తీఁగను, అఞ్చతి=పొందుచున్నది, (బంగారుఁదీఁగ తెల్లఁ బడినది అన్నమాట),(ఇది యింకొకయుత్పాతము),అభినవాః=క్రొత్తవైన, స్రజః=పూదండలు, పఙ్కజకోశయోః=తామర మొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్=తాఁకుడుచేత, క్లాన్తతామ్ =వాడుదలను, యాన్తి=పొందుచున్నవి, (ఇది మఱియొకయుత్పాతము), సఖే=మిత్రుఁడా, ఏషా=ఈ, ఉత్పాతపరమ్పరా-ఉత్పాత=(రాఁగలయనర్థములను సూచించు) దుర్నిమిత్తములయొక్క-పరమ్పరా=వరుస, మమ=నాయొక్క, యాత్రా స్పృహామ్= పయనంపుఁగోరికను, కృన్తతి= కోసివేయుచున్నది. (ఉత్పాతములగపడినప్పుడు పయనము సేయరాదని శాస్త్రము.)

ఇందు శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హైమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దములు సాధ్యవసానలక్షణచేత వరుసగా ముఖహస్త నేత్ర బాష్ప మూర్తి స్తనములం దెలుపుచున్నవి.

అట్లేర్పడినయర్థము:-నాప్రయాణోద్యమముచే నాకాంతకుఁగలిగిన దుర్దశను వినుము. ముఖము అరచేత నెలకొన్నది,(ఇది చింతను తెలుపుచున్నది), కనుఁగవనుండి కన్నీటి బొట్టులు(తొలుదొల్తనే కాటుక నెల్లకడిగివైచినవి గావున) నిర్మలమైనవి వెలువడుచున్నవి, దేహము పాలిపోవుచున్నది, చనుఁగవకు తగిలి క్రొత్త పూదండలు వాడిపోవుచున్నవి. మిత్రమా యీయపశకునములచేత(నేను పోయినయెడల కాంతకు ప్రాణపాయము గలుగునని వెఱచి) ప్రయాణము మానుకొంటిని.-అనుట.

చపలాతిశయోక్తి, రూపకాతిశయోక్తి, విరోధము, విభావన- అలంకారములు.

నాయకుఁడనుకూలుఁడు. నాయిక స్వాధీనపతిక. విప్రలంభ శృంగారము.

'పూర్వః కృతయాత్రాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహా ద్విరమ్య స్థితోఽసీ'తి సుహృదా పృష్టో నాయకః సకౌశల మాహ.-

శేత ఇతి.-శీతాః-కరాః కిరణా- యస్య సః శీతకర శ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వేనావతిష్ఠతే, చన్ద్రస్యాకాశాద్భూగతే పద్మే నిపతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వ ఉత్పాతః తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మౌక్తికానాం- సంహతిః సమూహః, కువలయద్వన్ద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి,

'కరీన్ద్ర జీమూత వరాహ శఙ్ఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని।
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి॥'

ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః, ధవళిమా ధావళ్యం, హైమీం కనకమయీం, లతామ్, అఞ్చతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గ్యాః కనక లతాయాః అకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః, అభినవాః, స్రజఃపుష్పమాలికాః, పఙ్కజ కోశయోః పద్మకుట్మలయోః-

'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలేఽర్థౌఘే గుహ్యేఽజ్గే శాస్త్రదివ్యయోః।
గృహే దేహే పుస్తకాఘే పేశ్యా మసిపిధానకే॥' ఇతి నా.,

స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి, అభినవత్వేన పూర్వ మమ్లానానా మేవ స్రజా మగ్ని వస్తుస్పర్శా దివ పఙ్కిలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయోరపి పద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇత్యుత్పాతాన్తరమ్, హే సఖే,· ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా-భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః -తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి। కృతీ చ్ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికాల్లట్। 'శే ముచాదీనామి'తి నుమాగమః, ఏతా నుత్పాతా న్వీక్ష్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి-ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః-మత్ప్రయాణాత్ ప్రాగేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాఙ్గవైవర్ణ్య సంతాపైర్నివర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః॥

అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిన్దు మూర్తి స్తన పరాః, అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన। చిన్తా వ్యజ్యతే, మౌక్తికసంహతిః కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛ తీత్యనేన గళద్బాష్పబిన్దుపూర్ణ నేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతేర్నిశ్శేషనివర్తితాఞ్జనత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రసల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖస్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే, ధవళిమా హైమీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే-తల్లక్షణం తు సాహిత్య చిన్తామణౌ-

'**వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః।**' ఇతి,

స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసఙ్గమాత్రేణ స్రజః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్। చపలాతిశయోక్తిరలంకారః, తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచక శబ్దా నగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దైరేవ ప్రతిపాదనాత్। భేదేఽ ప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః-

'**విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే।**
యత్ర సాఽ తిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా॥' ఇతి లక్షణాత్।

తథా చన్ద్రస్యామ్బుజోపరిశయనవర్ణ నాద్ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి। విరోధాలంకారః హేమలతాయా ధావళ్యప్రతిపాదనా జ్జాతిగుణయోశ్చ విరోధ ఇతి। విరోధాలంకారః, కువలయా న్ముక్తాఫలోత్పత్తేః పఙ్కజకుట్మలస్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్। అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా-

'**అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యాద్విభావనా।**' ఇతి,

విరోధభేదయోర్విభావనాయాశ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా సహాఙ్గాఙ్గి భావేన। సంకరః, విరోధభేదయో ర్విభావనాయాశ్చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః, అతిశయోక్త్యో రపి తథైవ, సంసృష్టిః, నాయకః అనుకూలః-

'**ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్, తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః।**
వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టో, గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః॥' ఇతి లక్షణాత్।

నాయికా స్వాధీనపతికా- '**స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః।**' ఇతి, ప్రవాసప్రసక్తి హేతుకస్య చిన్తాదేర్వర్ణనాత్। ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః॥

అవ:-నాయకునిం దోడితేఁబోయి వానిని తేక వానితోఁగ్రీడించి వచ్చిన దూతిని సంభోగచిహ్నములచే నెఱింగి నాయిక నిందించుట.-

శ్లో॥ దూతీదం నయనోత్పలద్వయమహో! తాన్తం నితాన్తం తవ
స్వేదామ్బుఃకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి।
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా!హన్త!చన్ద్రాతపే
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తాకృతే॥ 11

కాన్తాకృతే-కాన్త=సుందరమైన-ఆకృతే=మూర్తిగలదానా (కాంతాకృతి యని సంబోధించుట యందు అత్యంతకోమలాంగివి గాన వెన్నెలకే బడలితివి అని యభిప్రాయము), (హే)దూతి=(ఓసి) దూతీ, వృథా= వ్యర్థముగా, మమ కృతే=నా కొఱకు, చన్ద్రాతపే=(పండు) వెన్నెలయందు, (ఆతపమనఁగా ఎండ-చంద్రాతపమనఁగా చంద్రుని యెండ అని యవయవార్థము-ఆతపశబ్దముచే కోమలాంగికి నీకు వెన్నెలసయితము ఎండవలె దుస్సహము గాదా యని ధ్వనితము), యాతా...శాత్- యాత= (నాయకుని కడకు) పోవుట-ఆయాత=వచ్చుట-వశాత్=(వీని) మూలముగా, శ్రాన్తా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి, హా హన్త=అయ్యో పాపము! (బడలుట యెట్లు తెలియనాయె ననఁగా చెప్పుచున్నది) తవ=నీదైన, ఇదమ్=ఈ, నయన ఉత్పల ద్వయమ్=కన్నులనెడు కలువల యొక్క జంట, నితాన్తమ్=మిక్కిలి, తాన్తమ్=వాడియున్నది, (పండువెన్నెల కలువలకును (కనులకును) మిక్కిలిహితముగాన, ఎంతయు శ్రమపడక దానియందు అవి వాడవుగాన, అట్టివెన్నెలలోనే కలువలు (కన్నులు) మిక్కిలి వాడునట్లు శ్రమపడితివి అనుటచే మిక్కిలి శ్రమపడితివి-అని తాత్పర్యము), స్వేద అమ్బుః కణికాః=చెమట నీటిబొట్లు, లలాట ఫలకే=పలకవంటి లలాటమందు, ముక్తాశ్రియమ్=ముత్తెముల సొంపును, బిభ్రతి=వహించు చున్నవి, (ముత్తెపుసిరికిఁబోల్చుటచే చెమట యధికముగా నున్నదని యభిప్రాయము), నిశ్వాసాః=ఊర్పులు, ప్రచురీభవన్తి=బహుళములగుచున్నవి. ఇది బయటికి స్ఫురించు నర్థము. దీనిగూఢార్థము:-దూతీ నీవు సుందరాంగివి గావున నిన్నే మన్నాయకుఁడు గూడెను, నీకన్నులు వాడుట, మొగమున చెమరుబొట్లు, నిట్టూర్పుల బాహుళ్యము అనునివి సంభోగ చిహ్నములు. ఇప్పటికిని నీయందగపడు చున్నవి, నీపోక నానిమిత్తము వ్యర్థమే గాని నీనిమిత్తము సఫలమే అయినది,-అనుట. గూఢార్థానుగుణ పదప్రయోజన వివరణమెట్లన - నాయిక దూతియొక్క కన్నులకు కలువలసాటిని, చెమటబొట్టులకు ముత్తెముల సొంపును చెప్పుట దూతి సుందరాంగి యగుటచేతను (సుందరాంగి యయినందున ఇట్టి చెట్ట తనకుఁబాటిల్లెనను కడుపు మంట చేతను) చెమటిబొట్టులకు ముత్తెముల సాటిని చెప్పక, వాని(శ్రియమ్=) సిరిని (సొంపును) చెప్పిన తాత్పర్య మే మనఁగా-ఈబడలికవలన నీకు సొంపు హెచ్చినదేగాని తగ్గలేదు, ఇప్పటియీ యొప్పును గాంచిన ఆనాయకుఁడు కామోద్రేక పరవశుఁడై వెండియు నిన్నుఁ గవయును జుమా యని యెత్తిపొడుచుట. 'నితాన్తమ్' నితరామ్' అనుట 'నీబడలిక రాకపోకలవలనఁగలిగిన దైన ఇంత యధికముగా నుండదు, సంభోగమువలనఁగలిగిన దైనందున ఇంత యధికముగా నున్నది, అని దూతికి

దానిగుట్టును నాయిక తాను కనిపట్టినట్లు సూచించుటకు. 'హా హన్త'-ఈవిషాదము దానిని దూతినిగా పంపి తాను చెడినందులకును, ఈగూఢనిందను'నదురు బెదరు లేక సరకుసేయక వినుచున్న దూతియొక్క దిట్టతనమునకును. 'ఆతపే' అనుటచే-వెన్నెల (యెండవలె) చిక్కఁగా కాయుచున్నది, ఇట్టి తఱపివెన్నెలలో రాకపోకలచే బడలిక తీఱునుగాని కలుగదు, కావున నీబడలిక రాకపోకలచేఁగలిగినది గాదు, సంభోగముచేతఁ గలిగినదే, అనియు, వెన్నెలకును గరంగునట్టి కోమలాంగివి గావున నిన్ను ఆతఁడు వలచె ననియు, భా. 'కాన్తాకృతే' అనుటచే 'నీవు అందగత్తియవు, నిన్ను వానికడకుఁ బంపిన నిట్టి చెట్ట గలుగునని ముందు ఆలోచించుకొనక నీవలనఁజెడితిననియు, నీవు కరము ద్రోహిణివియు ననియు, భావములు.

ఇందు ఆకారగోపనరూపమైనది అవహిత్థ యనుసంచారిభావము. రూపక విరోధ నిదర్శనా విషమాలంకారములు గలవు. ఏతత్సమవిషయక మైన యీ యమరుశ్లోకముం గనఁదగును:-

'నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం, నిర్మృష్టరాగోఽధరో
నేత్రే దూర మనఞ్జనే, పులకితా తన్వీ తవేయం తనుః।
మిథ్యావాదిని, దూతి, బాన్ధవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే
వాపీం స్నాతు మితో గతాసి న పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమ్॥'

నాయక మానేతుం గత్వా స్వయమేవ తేన సాకం విహృత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రకటయన్తీం ఆస్యస్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ.- దూతీతి.-హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి। రూపకసమాసః-తయో ర్ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం మ్లానమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం తదప్యధిక మిత్యాశ్చర్యమ్, తథా, స్వేదామ్బుఃకణికాః లలాటఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి, స్వేదోఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః-

'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యాన్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్।' ఇతి నా.

నిశ్శ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే-

'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి' త్యమరః॥

హే కాన్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మదర్థమ్। కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్। 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయమప్యవ్యయమి' త్యభిధానాత్, వృథా వ్యర్థం, చన్ద్రాతపే చన్ద్రికాయామ్, 'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః, 'సుకుమారాఙ్గ్యా స్తవ చన్ద్రికాఽ ప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి, హా హన్తేతి పదద్వయోక్తి ర్విషాదాతిశయాత్-విషాదోఽత్ర

దూతికాశ్రమదర్శన జనితః-స చ మృషాభూతిః-కైతవే నాభినీయమానత్వాత్, 'వృథా మమ కృతే శ్రాన్తా సీ' త్యత్ర మత్కార్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమో విఫలః స్వకార్యం ప్రతి తు సఫల ఏవేత్యర్థః, మద్వల్లభ మానేతుం గతాయా స్తవ న కేవల మీప్సితాలాభః యాతాయాతజనిత శ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృతమపి జాతమితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయం శ్రమః తవ న నాయకగృహవర్త్మని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః-చన్ద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాన్తరం ప్రతి సంచారమాత్రేణ తవైతాదృశశ్రమజనకత్వా యోగాత్- మద్వల్లభోపభోగ సమ్మర్దజ ఏ వేతి వ్యఙ్గ్యార్థః 'కాన్తాకృతే' ఇతి సౌన్దర్యోద్ఘాటనేన నాయం తవాపరాధః కిం తు సౌన్దర్యశాలిత్వేన దౌత్యానర్హాం త్వాం చపలచిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్యా మమైవాపరాధ ఇత్యాత్మోపాలమ్భో ద్యోత్యతే, దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః-

'నోజ్జ్వలం రూపవన్తం వా నార్థవన్తం న చాతురం।
దూతం వాపి హి దూతీం వా బుధః కుర్యాత్కదాచన॥' ఇతి.

అత్ర మృషాదరాదిభిః క్రోధేర్ష్యాసూచకాకారగోపనస్య గమ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యః సంచారీ భావః-

'ఆకారగోపనం ధైర్యలజ్జాదే రవహిత్థకః।
అన్యథా కథనం, దృష్టి రన్యథా చ, మృషాదరః।
విషాదధైర్యే కృతకే, తథా భఙ్గశ్చ తద్గుణాః॥' ఇతి.

అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్। రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్యచన్ద్రికాయాం మ్లానత్వమితి జాతిగుణయో ర్విరోధప్రతిపాదనాత్। విరోధాలంకారః, స చ రూపకోత్థాపిత ఇతి తయో రఙ్గాఙ్గిభావేన॥ సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్మస్యాన్యయోగా సంభవేన శ్రియమివ శ్రియమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్। నిదర్శనాలంకారః-

'అసంభవద్ధర్మయోగా దుపమానోపమేయయోః।
ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా॥' ఇతి.

నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిపూర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపా నిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్। విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్, అనయోః ప్రాగుక్తాలంకార ద్వయస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః.

అవ. -విరహిణీమరణోద్యోగము. -

శ్లో॥ అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుష్పితాఙ్గారకల్పమ్।
విరహ మసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీ॥ 12

చక్రవాకీ సమానా=పెంటిజక్కవతో సమానురాలై (చక్రవాకి చక్రవాకమందు ఎంత అనురక్తయో నాయకునియందు అంత యనురక్తురాలైయని తాత్పర్యము). చకి...నా-చకిత =బెదరిన- వనకురఙ్గీ=అడవిలేడియొక్క-లోచనా=కన్నులవంటికన్నులు గలది (ఊరిలేడికన్న అడవిలేడి ఎక్కువ భయపడునుగాన భయాతిశయమును తెలుపుటకు వనశబ్దము), కోమలాఙ్గీ=(ఒకానొక) యబల, దురన్తే=(ఆదిలో మనోహరముగానున్నను) పర్యవసాన మందు కీడు గలదైన (కీడు కలిగించునదైన), వసన్తే=ఆమనియందు, విరహమ్=(కాంతుని తోడి) యెడఁబాపును, అసహమానా=తాళలేనిదై, (అందువలననే), మర్తుకామా(సతీ)= మరణింపఁగోర్కి గలదై, పు...ల్పమ్-పుఞ్జిత=పేర్పఁబడిన-అఙ్గారకల్పమ్= నిప్పులకంటె కొంచెము తక్కువయైన (రమారమిగా అట్టినిప్పువంటిదైన- దానివలె దహించి చంపునదియైన), నవకిసలయ తల్పమ్=లేఁత చిగుళ్ళ పానుపును, అధివసతి=ఎక్కుచున్నది.

'దురన్తే'-మలయానిలము కోకిలాలాపము మొదలయిన కామోద్దీపన సామగ్రిచేత కామోద్రేకము గలిగించి తద్ద్వారా ప్రాణము హరించునని భా. 'కిసలయతల్పమ్'-సామాన్య కిసలయములపాన్పే కామోద్రేకము కావించి విరహతాపముంబెంచి ప్రాణము హరించునది, ఆకిసలయములు 'నవ' అప్పుడే పొటమరించిన వైనచో దాని ప్రాణహరణశక్తి చెప్పవలయునా? నవకిసలయములు ఎఱ్ఱగా ప్రకాశించును గాన నవకిసలయతల్పము వర్ణదీప్తి క్రియలచే అగ్ని రాశివంటి దగుటచేత 'పుఞ్జితాఙ్గార' సామ్యము చెప్పఁబడినది. ఆమెప్రాణమునకు ఒక్కొక్క చిగురును ఒక్కొక్క (అంగార=) నిప్పుకవలె నుండెనని అంగారశబ్ద స్వరసము. 'చకితవనకురఙ్గీలోచనా'- వనశబ్దము భయాతిశయమును దానిచే లోచనములయందు చాంచల్యాతిశయమును తెలుపుటచేత-ఏక్షణ మందేనియు కాంతుఁ డు వచ్చి యీదుర్మరణమును తప్పించునా'యని యతనికై ఇయినటుం జూచుటను సూచించును. 'కోమలాఙ్గీ'-అబల గావున ఈవిరహమునకు ఈనవకిసలయ తల్పమునకును తప్పక మడియునని భా. మరణోద్యోగముచేత విరహతాపాతిశయమును, దానిచేత అనురాగాతిశయమును సూచితములు. ఉపమా పరికర కావ్యలింగ రసవంతములును వృత్త్యనుప్రాసంబును అలంకారములు. -నాయిక పద్మినీజాతిది, మృతి యనెడు పదియవ మన్మథావస్థ.

వసన్తసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామర్థ్యాభావేన బలాచ్చర మదశా ముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియసహచరీ కాఞ్చిదాహ. -అధివసతీతి. - చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియే గాఢానురాగేత్యర్థః, చకితా భీతా-యా- వనకురఙ్గీ కాననహరిణీ- తస్యా ఇవ లోచనే యస్యాః సా తథోక్తా- కురఙ్గీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యో వనసంబన్ధిత్వేన కథనం చ భయస్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం- తత్ప్రదర్శనం తు కురఙ్గీలోచనయో శ్చాఞ్చల్యశాలితా ద్యోతన ద్వారా నాయికా నయన రాయణీయక ప్రత్యాయనార్థమ్- ఏతాదృశసౌన్దర్యశాలినీ సఖీ భూయః క్వాపి న ద్రక్ష్యతే

ఖల్వితి భావః, కోమలాఙ్గీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా- వరసౌకుమార్యశాలినోఽఙ్గస్య తీవ్రతాపానర్హత్వాత్పల్లవాఙ్గారశయ్యాధిరోహణక్షణ ఏవ మరిష్య తీతి భావః, దుష్టః అన్తోఽవసానం యస్య సః దురన్తః- మన్దానిల కోకిలాలాపాదికామోద్దీపనసామగ్రీశాలితయా వియోగినా మప్రాప్యపారే తస్మి, న్వసన్తే, విరహ మసమానా, మర్తుం ప్రాణా న్విహాతుం- కామోఽ భిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా। 'తుం కామా మనసోరపీ'తి మకారలోపః- తదా తతోఽన్యస్య దుఃఖసాగరనీరనిస్తారోపాయస్యాభావాదితి భావః, పుఞ్జితః రాశీకృతః-స చాసావఙ్గారశ్చేతి పుఞ్జితాఙ్గారః-జాతావేకవచనమ్- ఈషదసమాప్తః పుఞ్జితాఙ్గారః పుఞ్జితాఙ్గారకల్పం తత్। ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః-యద్వా మాస్తు జాతా వేకవచనమ్. 'సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయో' రితి బహువచనస్య లుక్-పున స్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధే నైకవచనస్య సంభవాత్- ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదఙ్గారరాశిసదృశమిత్యర్థః- విరహిణీ ప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్న మితి భావః, నవకిసలయతల్పం తరుణ పల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధిత్ష్ఠతి. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి వసతే రాధారస్య కర్మత్వమ్. అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్। మృతి ర్నామ చరమా మన్మథావస్థా। 'స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతిరిత్యభిధీయతే॥' ఇతి.

ఇహ పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమిత్యత్ర అనుపాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీలుప్తా, చక్రవాకీసమానేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మా సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురఙ్గీలోచనేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మావాచకోపమానా లుప్తా। ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః, పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ । పరికరః స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయో రఙ్గాఙ్గిభావేన। సంకరఃచకితవన కురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి నాయికావిశేషణద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదన్యః। పరికరః, తస్య చ ప్రాగుక్తాలంకారచతుష్టయేన సహ। సంసృష్టిః, చక్రవాకీసమానేతి నాయికా విశేషణార్థస్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్య చ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యోగం ప్రతి హేతుత్వాత్, కావ్యలిఙ్గ మలకారంః, స చ చక్రవాకీసమానేతి సమాసగతోపమయా పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమిత్యుపమాసంకీర్ణ పరికరేణ చ పరిపోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్ణామ్ సంకరః , నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ రసవదలంకారః, ప్రతిపాదమేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డద్వయాన్తర్గతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్। వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ, సంసృష్టిః. కరుణరసలక్షణం తు సాహిత్య చిన్తామణౌ-

ధర్మనాశోఽర్థనాశ శ్చ బాన్ధవేష్టధనక్షయః।
వధో బన్ధ శ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః।
దేవోపఘాతధిక్కారౌ వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనమ్।
ఇత్యా ద్యాలమ్బనం దృష్ట మనుభూతం శ్రుతం చ వా।

యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయ మాలమ్బనగుణాదికమ్।
కేశపాశాఙ్గసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా।
శిర శ్చ్ఛేదశ్చ్యుతం చాధో ముఖం పరిలోకితమ్।
రక్తాభో ముఖరాగశ్చ సబాష్పౌ మన్థరా చ దృక్।
భూపాతో ముఖశోష శ్చ బాహుపాదవిమర్దనమ్।
విన్యాసో హస్తయో ర్మూర్ధ్ని నిశ్శ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా।
ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి।
హాహాకార స్తథాక్రన్దో విలాపః పరిదేవనమ్।
భావాః స్తమ్భాదయః సర్వే భవేయు రనుభావకాః।
ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమీ।
నిర్వేదో దైన్య మాలస్య మున్మాదవ్యాధిసుప్తయః।
నిద్రా మోహః శ్రమో గ్లాని శ్చిన్తా మరణచాపలే।
విషాదో జాడ్య మౌత్సుక్యం శఙ్కా స్మృతి రపస్మృతిః।
స శోకస్థాయిక స్తస్మిన్ కరుణో రస ఇష్యతే।।' ఇతి. శోకలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్.-
'ఇష్టనాశాదిభి ర్దుఃఖప్రకర్షః శోక ఉచ్యతే।
అశ్రు భూలుణ్ఠన స్వాఙ్గతాడనా ద్యనుభావభాక్।।' ఇతి.

నాయికా। ప్రోషితభర్తృకా-లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి విశేషణద్వయే నాస్యాః పద్మినీత్వం సూచ్యతే-తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-

'కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధా
సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్య మఙ్గే।
చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే
స్తనయుగళ మనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి।।
తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం యా
ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్దధానా సదైవ।
కువలయదళకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ
వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా।।
వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ
త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా।
మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా
ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్।।' ఇతి.

అవ. -నాయికయొక్క విరహాతిశయమును దూతి నాయకునితో చెప్పుట. -

శ్లో॥ నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం, పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్మత్వం, బత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చ, తామ్।
స్మర్తవ్యాకృతి మేవ కర్తు మబలాం సన్నాహమాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతై స్త్వదాప్తిభ్రమైః॥ 13

కల...రామ్-కలకణ్ఠ=కోకిలలయొక్క-కోమల=మృదులమైన- గిరామ్=కూఁతల యొక్క, నైష్ఠుర్యమ్=పరుషత్వంబును, పూర్ణస్య శీతద్యుతేః=నిండు చలివెలుంగుయొక్క (నిండుచంద్రునియొక్క), తిగ్మత్వమ్= వేండ్రంబును, దక్షిణస్య=దక్షిణదిగ్భవమైన-మరుతః =గాలియొక్క (మలయా నిలముయొక్క), దా...శ్చ-దాక్షిణ్య=మోమోటమియొక్క- హానిశ్చ= నాశంబును, అబలామ్=(ఆ) కోమలాంగిని స్మ...మేవ-స్మర్తవ్య=జ్ఞప్తి చేసికోవలసిన-ఆకృతి మేవ=మూర్తిగలదానినిగా నే(అనఁగా కంటి కగపడని దానినిగా, అనఁగా మృతనుగా), కర్తుమ్=చేయుటకు, సన్నాహమ్=సరంజామును, ఆతన్వతే=చేయుచున్నవి, బత=అయ్యో! తృ...తైః-తృణ=గడ్డి-ఆది=మొదలుగాఁగలవానియొక్క-చలన=కదలికచేత -ఉద్భూతైః =పుట్టినవైన, త్వ...మైః-త్వత్=నీయొక్క -ఆప్తి=రాకయొక్క-భ్రమైః=భ్రాంతులచేతను (గడ్డి కదలినను నీవు వచ్చితి వేమో యని భ్రమపడి మాటిమాటికి చూచుచుండుటచేత), తద్విఘ్నః -తత్=ఆమారణ ప్రయత్నమునకు-విఘ్నః=అంతరాయము, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నది.

కోకిల చంద్ర మలయమారుతములకుఁదాళక నీయబల యెప్పుడో మరణించి యుండును గాని, నీవు చత్తు వనునాశచేత జీవించి యున్నది, తడయుదు వేని నిరాశచేసికొని జీవము విడుచును, కాన ఇప్పుడే నాతో వచ్చి ఆమెప్రాణమును కాపాడుము, అని భా.

పర్యాయోక్తి విరోధ పరికరాంకురము లలంకారములు. విరహవిప్రలంభ శృంగారము. నాయిక విరహోత్కంఠిత.

ప్రియాగమనసమయే కిఞ్చి దతిక్రాన్తే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మహ. -నైష్ఠుర్యమితి-కలకణ్ఠాః కోకిలాః-

.....'కలకణ్ఠస్తు కోకిలే। హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే' ఇతి నా. -

తేషాం కోకిలానాం-కోమలగిరః మృదువాచః-తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వమ్। 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వది' త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః దాక్షిణ్యహానిః- దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః -తస్య హానిశ్చ-

'దక్షిణః సరళే యామ్యే పరచ్ఛన్దానువర్తిని।
అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే దిశిస్త్రియామ్॥ ఇతి నా.,

తాం ప్రకృతా మబలాం-బలహీనత్వా ద్దేహమాత్రం విద్యతే-మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయా దితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహమ్, ఆతన్వతే కుర్వన్తి-చరమదశా మేవ ప్రాపయితుం ప్రయతన్తే ఇత్యర్థః, బతేతి ఖేదే-సౌమ్యా అపి విపరీతాః సన్తః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యన్తీతి ఖేదః-యద్వా బతేతి విస్మయే -కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావ శ్చేతి విపరీత ధర్మదర్శనాద్విస్మయః- 'ఖే దానుకమ్పా సంతోష విస్మయామన్త్రణే బత'. ఇత్యమరః।

కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన-ఉద్భూతైరుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్ప్రాప్తిభ్రాన్తిభిః , తస్య మారణప్రయత్నస్య-విఘ్నః, క్రియతే. కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యన్తశీతల సకలకళాశాలీ చన్ద్రః శైత్యమాన్ద్య సౌరభ్య సంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుతశ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన-నాయికా ప్రాణహరణోద్యోగ మేవ కుర్వన్తి-కిం తు కాన్తా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వామేవాగతం మన్యమానా కథఞ్చి దాశయా ప్రాణా నవలమ్బ్య వర్తత ఇతి వివక్షితార్థః, ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్ పరిత్యజేత్-శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తా ముపజీవయేతి భావః

అత్ర వివక్షితార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్। పర్యాయోక్తిభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్। విరోధాలంకారః-స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రిత్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః। ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలా మితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్। పరికరాఙ్కురాలంకారః- 'సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః'॥ ఇతి.

విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః, విరహలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వ్యాపారతన్త్రతః।
ఏకగ్రామస్థయో ర్యూనో ర్విరహః సోఽభిధీయతే
ఔత్సుక్య చిన్తా నిఃశ్వాస వితర్కా ద్యనుభావభాక్॥' ఇతి.

నాయికాత్ర। విరహోత్కణ్ఠితా-

'చిరయత్యధికం కాన్తే విరహోత్కణ్ఠిత తోన్మనాః॥' ఇతి లక్షణాత్।

ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి ఉత్కణ్ఠితా-విరహేణోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా, తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

విరహేణకృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతా।' ఇతి।

ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః-తథా చాహుః-

'రాగే త్వలబ్ధ్యవిషయే వేదనా మహతీ తు యా।
సంశోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః॥' ఇతి

అవ.-చక్కఁగా అలంకరించుకొని రమణు నెదురుచూచుచున్న నాయిక అతడు విలంబించుటచేత శోకింపం దొడంగఁగా సఖి ఆమె నూరార్చుట.-

శ్లో॥ సాస్రే మా కురు లోచనే, విగళతి న్యస్తం శలాకాఞ్జనం
తీవ్రం నిఃశ్వసితం నివర్తయ, నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః।
తల్పే మా లుఠ కోమలాఙ్గి! తనుతాం హన్తాఙ్గరాగోఽశ్నుతే
నాతీతో దయితోపయానసమయో, మా స్మాన్యథా మన్యథాః॥ 14

(హే) కోమలాఙ్గి=(ఓ) యబలా, లోచనే=కన్నులను, సాస్రే= బాష్పయుక్తములనుగా, మా కురు=చేయకుము, (ఏలయన), న్యస్తమ్=(కంట) నుంపఁబడిన, శలాకాఞ్జనమ్-శలాకా=శలాకయొక్క (శలాకతో పెట్టుకొనఁబడిన)- అఞ్జనమ్=కాటుక, విగళతి=కరగి పోవును, తీవ్రమ్= వేఁడియయిన, నిఃశ్వసితమ్= ఊర్పును, నివర్తయా=అపుము, (ఏలయన), నవాః=క్రొత్తవైన, కణ్ఠ స్రజః=మెడలోని పూదండలు, తామ్యన్తి=వాడిపోవును, తల్పే=పాన్పునందు, మా లుఠ=దొరలకుము, (ఏలయన), హన్త=అయ్యో, అఙ్గరాగః=మైపూఁత, తనుతామ్=కృశత్వమును, అశ్నుతే=పొందును, (మైపూఁత చెడును), దయి...యః -దయిత=ప్రియునియొక్క-ఉపయాన=రాకయొక్క-సమయః=వేళ, న అతీతః=దాఁటిపోలేదు, అన్యథా=వేఱు విధముగా, మా మన్యథాః=తలంపకుము. అతఁడు తప్పకుండ వచ్చును. గావున ఈలోపల రోదన నిశ్వాసలోఠనములచేత నీసొబ గెల్ల చెఱుపుకొనకు మని యుపదేశము. 'అన్యథా'-'రాఁడని, ఎవతెవలలోనో పడి నిన్ను ఒప్పరికించినాఁడని, ఇత్యాది దురూహలు చేయకుమని భా. ఇందు, ఒకమతమున కార్యముచేత కారణమును సమర్థించుట యనెడియర్థాంతరన్యాసము, మఱియొకమతమున కావ్య లింగము. ఔత్సుక్య మనెడుసంచారి భావము, విరహవిప్రలంభశృంగారము, నాయిక ప్రౌఢ, వాసకసజ్జికగా నుండి విరహోత్కంఠితయైనది.

ఆత్మానం సమ్య గలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాఙ్క్షన్తీం తస్మిన్ కార్యవశాత్ కాలవిలమ్బం కుర్వాణే దుర్వారసంతాపాకులాం నాయికాం కాచి చ్చతురా సఖీ తాపవేగసహనాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముపలాలయన్తీ ప్రాహ.-సాస్ర ఇతి.-లోచనే, సాస్రే సబాష్పే, మా కురు- అశ్రువిమోచనం మా కుర్విత్యర్థః 'అశ్రు శోణితయో రస్ర మి'తి నా., సాస్రే చేత్కిం స్యాదిత్యత ఆహ: విగళత తీతి-న్యస్తం నిహితం, శలాకాఞ్జనం- శలాకా అఞ్జనకణికా-తస్యామఞ్జనమితి। సప్తమీ సమాసః-శలాకాయా అఞ్జన మితి। షష్ఠీసమాసో వా-ఉభయథాపి శలాకయా గృహీతమిత్యర్థః, విగళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి, తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయో ర్మహతీ శోభాహానిః స్యా దితి భావః, తీవ్రముష్ణమ్। 'తీవ్రః కటుభృశోష్ణేష్వితి నా., నిఃశ్వసితం, నివర్తయ, తస్మిన్వర్తమానే కిం స్యాదిత్యత ఆహ, నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పైర్విరచితా ఇత్యర్థః, కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిఃశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానాజాయన్తే,

మ్లానతాయాం తు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతి భావః, హే, కోమలాఙ్గి! ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుఠ పునః పునః మా పరివర్తస్వ, తత్ర లుఠనే కిం స్యాదిత్యత ఆహ, తనుతామితి-అఙ్గరాగః అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి-ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః, తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రం ధూళీధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం న భవేదితి భావః, హన్తేతి ఖేదే, నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్యమిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్మణ్డనే గతే కా హానిః, స్థితే కో లాభ, ఇత్యాశఙ్కాయా మాహ, దయితోపయాన సమయః ప్రియ ప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాన్తః, తస్మా న్మహతా ప్రయత్నేన విరచితోఽయం శృఙ్గారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయ ఏవేతి భావః, అన్యథా అన్యప్రకారేణ -మా స్మ మన్యథాః-కాలాతిక్రమో జాతః సంప్రతి వల్లభో నాగమిష్యతీతి నమన్యస్వేత్యర్థః-దుశ్శఙ్కాదిభిర్మనః వృథా ఖేదాకులం మా కృథా ఇతి భావః

అత్ర అఙ్గనగళనా ద్యనభిమతకార్య ముఖేన తత్తత్కారణానామశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ కారణ సమర్థనరూపః, అర్థాన్తరన్యాసః-

'కార్య కారణ సామాన్య విశేషాణాం పరస్పరమ్।
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః।' ఇతి,
'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషయోః॥'

ఇతి లక్షణ ముక్త్వా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవార్థాన్తరన్యాస ఇతి యైరుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థహేతుకమ్ కావ్యలిఙ్గమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.

కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్॥ ఔత్సుక్యం నామ సంచారిభావః-

'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః।
సంతాపః శయనే చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః।
అనవస్థితి రిత్యాద్యా భజన్త్యత్రానుభావతామ్॥' ఇతి.

విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయి కాత్ర। ప్రౌఢా। వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్। విరహోత్కణ్ఠితా జాతా, వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా।
రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా।
ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీభవన మాత్మనః।
సంపాద్య హృద్య తామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనమ్।
ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సా స్యా ద్వాసకసజ్జికా॥'-

వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మ నీతి వాసకో వారాదిః-తథా చాహుః-

'వార శ్చ ఋతుకాలశ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః
ప్రసాదనం చ తుష్టాయా నాయికాయా స్తథోద్యమః
నవోఢాభ్యుపపత్తిశ్చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః॥' ఇతి.

విరహోత్కణ్ఠితా లక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పర విలక్షణాః శృఙ్గారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే-నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీచేతి, తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి, పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు ప్రాయేణ ప్రగల్భా, సాధారణీ వేశ్యా, సా యౌవనోదయప్రభృతి ప్రగల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ, ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీనపతికాదిరూపేణాష్టధా భవన్తి. సర్వమిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ:-

'రూపయౌవనలావణ్యలజ్జామాధుర్యశాలినీ
సౌభాగ్యౌదార్య సంపన్నా నాయికా, సా పున స్త్రిధా,
స్వాన్యా సాధారణీ చేతి, తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్
సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా।
అ న్యాన్యదీయా: సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా
రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా
సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ
కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే
ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితమ్॥ ఇతి.

తా శ్చాన్యథా భవన్తి, తథాహి-స్వాధీనపతి కైవ ఋతుకాలాదిరూపవాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి, సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయ మే వాభిసారికా భవతి, భర్తర్యాప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి, భర్తు రన్యాసక్తిం విశఙ్క్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి, ప్రాప్తం ప్రియం కోపాన్నిరస్య పశ్చాత్తాప ముపగతా చేద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి, ఖణ్డితాప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి, ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి, ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి, తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవదాతమ్.

అవ.-చెలులనడుమన యుండి వారికిఁ దెలియ నీక ప్రియుని దూతికి చేష్టచే నాయిక సంకేతకాలముం దెలుపుట.-

శ్లో॥ కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యే సఖీమణ్డలం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్।

అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలమ్భావుకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేన వ్యధాత్॥ 15

సర్వ...పరా-సర్వ జనీన=ఎల్లవారికి హితమయిన-విభ్రమ=విలాసముల యందు-పరా=ఆసక్తురాలు, కాచిత్=ఒకానొక, శశిముఖీ=చంద్ర వదన, మధ్యే సఖీమణ్డలమ్=చెలుల సమూహము నడుమ, దూత్యా సహ=దూతితో గూడ, లోలా...యా-లోల= చంచలమయిన -అక్షిభ్రువ=అక్షిభ్రువము యొక్క (కన్నులయొక్క కనుబొమయొక్కయు)- సంజ్ఞయా= సన్నచేత, ఆభాషణమ్=మాటలాడుటను, విదధతీ= చేయుచున్నదై, అఞ్జసా=వడిగా, అక్ష్ణోః =కన్నులకు, అఞ్జనమ్=కాటుకను, విన్యస్య=పెట్టుకొని, స్థూలమ్భావుకయోః=గొప్పలుగా అగుచున్న (అనఁగా ఉబుకుచున్న), వక్షోజయోః=కుచములమీఁద, స్థితమ్=ఉన్నట్టి, మణిసరమ్ =మణులదండను, చేల అఞ్చలేన=చీర చెంగుతో, వ్యధాత్= కప్పెను. మోముచందురుని తాఁకి కన్నులఁగాటుక దాల్చి మణిసరమును గప్పుటచే-నెలగ్రుంకి, చీఁకటి కమ్ముకొని, ఇండ్లలో జనులు దీపముల నార్పివైచిన యనంతరము కాంతునికడకు వచ్చెదను, అని నాయిక యభిప్రాయము. సహజమయిన యక్షిభ్రువవిలాసములలో దూత్యాభాషణ రూప మయినవిలాసములభేదము సఖులకు తెలియలేదు. స్తనములుబుకుట కామేఙ్గితము. ఇందు మీలితధ్వనియు సూక్ష్మాలంకారమును. సౌశబ్ద్య మనెడుగుణము, నర్మ, కైశికీవృత్తియుఁగలవు. నాయిక పరకీయ అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతి కామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవి రాహ.-కాచి దితి;-సర్వస్మై జనాయ హితాః సర్వజనీనాః, 'సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖశ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః। 'ఆయనే యీని' త్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః -తే చ తే విభ్రమాశ్చ తే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సా తథోక్తా-సర్వజనహితవిలాస ప్రాధాన్యేత్యర్థః-

'శ్రేష్ఠాన్య దూర జ్యేష్ఠేషు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః॥
పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్॥' ఇతి నా.,

సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగన్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః-అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపమ్॥ మీలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః-

'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్' ఇతి లక్షణాత్॥

కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, మధ్యే సఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే॥ 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః॥ మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దేదన్తత్వమ్, దూత్యా సహ, అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువమితి ద్వన్ద్వః॥ 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః॥ ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః-లోలం చఞ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయార్థ సూచన పరశ్చేష్టావిశేషః-

'సంజ్ఞా స్యా దర్కజాయాయాం చైతన్యేఽప్యర్థసూచనే॥' ఇతి నా.,

తయా కరణేన భాషణం. విదధతీ కుర్వతీ-పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాదిసంజ్ఞయైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీత్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం-

'స్రాగ్ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః, అక్ష్ణోర్నయనయో, రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలౌ స్థూలౌ భవతః స్థూలమ్భావుకౌ-తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాన్తేన-

'చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వక్షమనిన్ద్యయోః' ఇత్యమరః, వ్యధాత్ ఛాదయామాస-

'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ'. ఇత్యమరః-అపి పూర్వాద్దధాతే ర్లుఙ్.

అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్జనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ద్రచన్ద్రికాపగ మానన్తరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాన్తే నాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతిసంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవాత్ర। సూక్ష్మాలంకారః-

'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితమ్'. ఇతి.

సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్। సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః-తదుక్తమ్-

'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా।
శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే॥' ఇతి.

ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతమ్। నర్మ-

'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః।
విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్॥' ఇతి.

(ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురఞ్జనార్థమిత్యర్థః), కైశిక్యాఖ్యా వృత్తిః-తస్యాః ప్రథమ మఙ్గం నర్మేత్యాహుః-తదుక్తమ్-

'నర్మ చ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భశ్చ
కైశిక్యాశ్చత్వారి ప్రోక్తా న్యఙ్గాని చైతాని॥' ఇతి.

కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారః-తాస్తు రసావస్థానసూచకాః-తదుక్తమ్-

'కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా।
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః॥' ఇతి.

తత్ర కైశికీవృత్తిః శృఙ్గారరసప్రధానా-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'శృఙ్గారే కైశికీ వృత్తిర్నియతా సముదాహృతా।'. ఇతి,

కైశికీవృత్తిలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్-

28

'గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా।
కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తిరిష్యతే॥' ఇతి-

(యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాదిరూపం కర్మ । కామోపచారః)
సఏవ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే-తదుక్తం భావప్రకాశే-

'కామోపచారః సంభోగః, కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖమ్।
సుఖ మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః॥
ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే॥' ఇతి.

నాయికా పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ అభిసారికా చ-

'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా॥' ఇతి.

అవ.-ఎలజవ్వనిని ఒక యందగత్తియను జూచి వలచి యొక కాముకుఁడు తదీయసౌందర్యమును చెలికానికి వర్ణించుట:-

శ్లో॥ జిఘ్ర త్యానన మిన్దుకాన్తి, రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి
స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ।
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య, కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః॥ 16

ఏతస్యాః సుదృశః=ఈ సుందర నయనకు, ఇన్దుకాన్తిః=చంద్ర ప్రభ, ఆననమ్=మొగమును, జిఘ్రతి=మూర్కొనుచున్నది, (ప్రేమపరవశులయిన మాత్రాదిబంధువులవలెనని ధ్వని), (ఇట అన్ని వాక్యములయందును అచేతనములకు చేతనధర్మములు చెప్పఁబడినవి), బిమ్బ ప్రభా=దొండపంటి కాంతి, అధరమ్=మోవిని, చుమ్బతి=ముద్దుగొనుచున్నది, (ఇటను పైయట్లే ధ్వని), చారు...షః-చారు=అందమయిన -పద్మముకుళ=తామరమొగ్గల యొక్క-ఛాయావిశేషః=కాంతి విశేషము, స్తనౌ= కుచములను, స్ప్రష్టుమ్=తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి=కోరుచున్నది, (కాముకునివలెనని ధ్వని), కోకనదస్య =ఎఱ్ఱదామర యొక్క లక్ష్మీః=సొంపు, కరౌ=చేతులను, ఆలమ్బ్య= పట్టుకొని, ఖేలతి=ఆడుచున్నది, (వర్ధిల్లుచున్న దని యర్థము. చెలి తనరెండుచేతులతోను చెలియొక్క రెండు చేతులను పట్టుకొని గిరగిర తిరుగు నాట యాడునట్లు అని ధ్వని), కిం చ=మఱియు, ఆదరాత్=ప్రీతపూర్వకముగా, ప్రవాళద్యుతిః=చివుళ్ళకాంతి, పదయోః=అడుగులకు, సేవాం కరోతి=ఊడిగము సేయుచున్నది, (పరిచారికవలెనని ధ్వని).

పదార్థవృత్తినిదర్శన, సమాసోక్తి, అతిశయోక్తియును గలవు. సమాధియనెడు గుణము గలదు. నాయిక పరకీయముగ్ధ. అయోగవిప్రలంభము.

కాఞ్చి న్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక జాతాభిలాషః కామీ నర్మసఖినం బ్రూతే:-జిఘ్రతీతి. -ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః-సుదృశః సునయనాయాః ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే ఆననం-జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి-ముఖముపైతీత్యర్థః -ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముపపాద్యతే। ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః-అధరం చుమ్బతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశా న్ముఖాఘ్రాణ మధురచుమ్బనం చ కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముకుళయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః-

'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః' ఇతి విశ్వః- స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి-స్తనాశ్రయణం కర్తుముపక్రమత ఇత్యర్థః-యథా కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తుమిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావస్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య- **'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేఽపి చ।'** ఇతి నా.- లక్ష్మీః శోభా- **'శోభా సంపత్తి పద్మాను లక్ష్మీః శ్రీ రివ కథ్యతే।'** కరౌ హస్తౌ-ఆలమ్బ్య-ఖేలతి క్రీడతి-హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇత్యర్థః-యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తౌ వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, కిఞ్చ, ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః-**'వీణాదణ్డే ప్రవాలోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే।'** ఇతి నా.-

ఆదరాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజతీత్యర్థః-యథా కాచిత్ పరిచారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః-

అత్ర చన్ద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబన్ధా సంభవాత్ తత్సదృశకాన్తి రిత్యాదిసాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనా। పదార్థవృత్తి నిదర్శనా-

'సంభవతోఽసంభవతః సంబన్ధా ద్యత్ర వస్తునో రుభయోః।
బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యత ఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా॥' ఇతి లక్షణాత్,

తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేన జిఘ్ర తీత్యాదివాచ్యార్థలక్ష్యార్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థ పురస్కారేణ వాక్యార్థరూపవిశేషణానాం ప్రస్తుతా ప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాద్విశేషశబ్దపుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహారప్రతీతేః। సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్-

'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్।
అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తిరిష్యతే॥' ఇతి,

సా చ ప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణ జిఘ్రతీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయో ర్భేదేఽ ప్యభేదకల్పనరూపయా। అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతి త్రయాణామలంకారాణా మఙ్గాఙ్గిభావేన, సంకరః-

'భేదే నావస్థితి ర్యేషాం సా సంసృష్టి రుదాహృతా।
క్షీరనీరవదేతేషాం సంభేదః సంకర స్త్రిధా॥' ఇతి-

(అఙ్గాఙ్గిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకర స్త్రిధేతి త్రిధాశబ్దార్థః). ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్। సమాధి ర్నామ గుణః-

'సమాధి రన్యధర్మస్య యధన్యత్రాధిరోపణమ్।' ఇతి.

నాయికా। పరకీయా। ముగ్ధా చ-

'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా।' ఇతి లక్షణాత్.

అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః, తస్య నాయికాది రూపయౌవనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహాలక్షణరత్యా స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి,రససత్తా నామ ప్రథమా, రసోక్తిః, రసోక్తిభేదాశ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః-

'సత్తా స్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరౌ।
హాసాభాసౌ శమ శ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః॥' ఇతి. రససత్తాలక్షణం తత్రైవోక్తమ్-

'నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా।
రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతిశ్చ సా॥' ఇతి,

(విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే యదున్మేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా), కేవలరత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీతశ్చేద్రస ఇత్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శృఙ్గారతిలకే-

'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః।
ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః॥' ఇతి,

తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇత్యుచ్యతే-త దుక్తమ్-

'విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణమ్।
ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్తితః॥' ఇతి.

తత్రాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః' ఇతి,

ఉద్దీపనవిభావస్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః-తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే-

'ఆలమ్బనగుణ శ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః।
తటస్థా శ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతుర్ధోద్దీపనక్రమాః॥
ఆలమ్బనగుణో రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః।
తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా మతాః॥
నూపురాఙ్గదహారాది తదలంకరణం మతమ్।
మలయానిలచన్ద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః' ఇతి.

ఏవం కార్యభూతేన యేన రత్యాది రనుభావ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః-స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః-తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'అనుభావో భవేత్సోఽయం భావో యే నానుభావ్యతే।
ఆఙ్గికో వాచిక శ్చాపి సాత్త్విక శ్చే త్యపి త్రిధా॥' ఇతి.

ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః-వాచికాః గీత నర్మోక్తి గుణకీర్తనాదయః-'సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః-తే చ అష్టౌ-

'స్తమ్భప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ।
అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః' ఇతి॥

రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యన్తే- తే చ త్రయస్త్రింశత్- తథా చాహుః-

'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్తథాసూయామదశ్రమాః।
ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చిన్తా మోహః స్మృతి ర్ధృతిః॥
వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగశ్చ జడతా తథా।
గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ।
సుప్తిర్విబోధో హర్షశ్చ అవహిత్థా తథోగ్రతా।
మతిర్వ్యాధిస్తథోన్మాదస్తథా మరణ మేవ చ॥
త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః।
త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః॥' ఇతి.

ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే- తథా చోక్తమ్-

'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః।
త ఏవాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతి స్మృతాః॥' ఇతి.

స్థాయిభావాస్తు-

'రతి ర్హాసశ్చ శోక శ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా।
జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః॥' ఇతి-

నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః, రసా శ్చ

'శృఙ్గారహాస్యకరుణారౌద్రవీరభయానకాః
బీభత్సాద్భుతశాన్తాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః

ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః ఏతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వాద్విస్తరభయాన్న లిఖ్యన్తే.

అవ. –పొలయలుకచే తిరస్కృతుడై కోపగించి పోయిన తన ప్రాణవల్లభునికి అలుక దీర్పు మని తాను పంపఁగా పోయి వానిని ఎమ్మెలచే వలపించి వానిపొందుం బొంది వచ్చి 'నీపని చక్కఁగ నెఱవేర్చితి' నని కల్ల పలుకుచున్నదూతిని సంభోగశ్రమ గలదానిని జాణ యైననాయిక రోషము దాఁచికొని నిందాస్తుతి సేయుట. –

శ్లో॥ దూతి, త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుక్తం,
న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాస్తి లోకే।
శ్రాన్తాసి, హన్త! మృదులాఙ్గి, గతా మదర్థం,
సిధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ? 17

(హే) దూతి=(ఓసి) కుంటెనగత్తియా, త్వయా=నీచేత, మదుక్తమ్–మత్= నాయొక్క–ఉక్తమ్=చెప్పినపని(నేను చెప్పినపని), నిఖిలమ్=అంతయు, కృతమ్=చేయఁబడినది, అహో=అశ్చర్యము,(ఇట్లని పైకిస్తుతి,నాపంచినపనికి విపరీతము చేసి నన్ను వంచించితి వని నింద గర్భితము), లోకే=లోకములో, త్వాదృశీ=నీవంటి, పరహిత ప్రవణా=ఇతరుల మేలునందు ఆసక్తురాలు, నాస్తి=లేదు,(అని పైకి స్తుతి. నీవు స్వార్థపరాయణవు సఖీద్రోహిణివి అని నింద గర్భితము), (హే) మృదులాఙ్గి=(ఓ) కోమలాంగీ, మదర్థమ్=నాకొఱకు, గతా(సతీ)=పోయినదానవై, హన్త=అయ్యో పాపము! శ్రాన్తా అసి=బడలిన దానవు, మృదులాంగివయ్యును నాకై పోవుట పరోపకారపరాయణత్వము చేత, నని భా., మృదులాంగివి గాన నీయందు రతిశ్రమ చిహ్నములు ఇప్పటికిని స్ఫుటముగా అగపడుచున్న వని భా., ఇట్టి కోమలాంగిని నిన్ను వానికడకు పంపుట నాదే పొరఁబాటు నిన్నన నేల యనియు భా, శ్రమేణ వినా=కష్టపడ కుండ, సుకృతాని=పుణ్యములు, కుత్ర సిధ్యన్తి= ఎట లభించును, నాకై పోయినట్లు ఉపాయము పన్నుకొని పోయినందున వానిపొందు నీకు లభించినదని భా. వ్యాజస్తుతి, పరికరము, అర్థాంతరన్యాసమును అలంకారములు. నాయిక స్వీయ ప్రగల్భయు. నాయకుడు శఠుడు, దూతి యభిసారిక.

ప్రణయకలహనిరస్తత్వేన కుపిత మాత్మనో వల్లభ మనునేతం స్వనియోగాద్గతాం రూపవిభ్రమాదిభి స్తం వశీకృత్య స్వహిత మేవ సాధయిత్వా ప్రత్యాగతాం 'త్వదుక్తం సర్వం కృత మి'తి మృషైవ భాషమాణాం లక్ష్యమాణరతిశ్రమాం దూతీ మన్తర్నిగూఢరోషా విద్గ్ధా నాయికా నిన్దాస్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ. –

దూతీతి. –హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం, కృతమ్–ఇదం కురు ఇదం మా కురు ఇతి మయా య ద్య దుక్తం త త్త దేవాచరిత మిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేశోఽ ప్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్మయః– అన్యదుక్తమన్యత్కృతమితి నిన్దాపక్షే విస్మయః , త్వాదృశీ త్వత్సమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి, పరోపకార మేవ స్ఫుటీకరోతి– శ్రాన్తేతి:–మృదులాఙ్గి కోమలగాత్రి–సౌకుమార్యశాలిత్వేన కాయక్లేశ మసహమానయా త్వయా పరోపకారార్థం సోఽపి సోఢః క్రియ త్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షే

భావః-అన్యత్ర మార్దవశాలిని త్వదఙ్గే స్ఫుటం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సంవరీతు మశక్యానీత్యర్థః, మదర్థం గతా శ్రాన్తాసి- యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తాసీతి స్తుతిపక్షే భావః -అన్యత్ర తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీత్యాశయః, హన్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః, ఉక్తార్థ సమర్థనాయార్థాన్తరం న్యస్యతి, సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర సిధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః-అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితా చరణే ప్రవృత్తి రుచితైవేతి భావః।

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కిమపి న కృతం త్వం న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్యై మహ్యమేవ ద్రోహం కృతవత్యసి-అశఙ్కనీయాన్యనిమిత్తోఽయముత్కటః శ్రమస్తవ మద్వల్లభోపభోగోపదర్శ ముద్ఘాటయతి-ధి క్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీమితి నిన్దా వ్యజ్యతే-అత-ఏవ। వ్యాజస్తుతి రలంకారః-

'నిన్దయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతి రే వావగమ్యతే।
స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా॥' ఇతి లక్షణాత్,

మృదులాఙ్గీతి విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వాత్। పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేష సమర్ధనరూపః। అర్థాన్తరన్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యఙ్గత్వాదుభయోః। సంకరః, అర్థాన్తరన్యాసస్య తు తాభ్యాం సహ। సంసృష్టిః। నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ-

'ప్రవృద్ధయౌవనా పూర్ణపఞ్చేషువిజితత్రపా।
రతౌ ప్రయతతే స్వైరం ప్రౌఢా చ్ఛేద్యోక్తిశాలినీ॥' ఇతి లక్షణాత్.

గూఢవిప్రియకారిత్వా న్నాయకః। శఠః. దూతీ తు। అభిసారికా పరకార్యసాధన వ్యాజేనాభిసరణాత్-ఉక్తం చ రతిరహస్యే-

'దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూపగుణభావాన్।
వ్యాజా న్ని వేద్య ఘటయే దర్థం స్వం సాభిసారికా దూతీ॥' ఇతి.

అవ.-నాయిక సఖులమాటలచే నాయకునిపై ఈసు వహించి యలిగి యాతనితో పలుకక యుండఁగా నాతఁడు తత్సఖితో చెప్పుకొనుట-

శ్లో॥ న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో-న చరీకరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్।
విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో-వివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా॥ 18

ప్రియా=కాంత, పురేవ=మునుపటివలె, స్రజః=పూదండలను, కబరీ భరే-కబరీ=కొప్పుయొక్క-భరే=మొత్తమునందు(అనఁగా గొప్పకొప్పునందు), న బరీభరీతి=మాటిమాటికి ధరింపదు(అనఁగా ధరించియు పలుమాఱు చక్కఁగా సరుదుకొనదు), మృగనాభి చిత్రకమ్ =కస్తూరి తిలకమును, న చరీకరీతి=తఱుచుగా పెట్టుకొనదు(పెట్టుకొనియు చక్కగా పలుమాఱు దిద్దుకొనదు), మత్ పురః=నాముందు, న విజరీహరీతి=తఱుచుగా విహరించుట

లేదు, కిఞ్చ=మఱియు, విప్రియమ్=(నా చేసిన) నేరమిని, న వివరీవరీతి=చక్కఁగ వివరింపదు. కారకదీపకము, స్వభావోక్తి, వృత్త్యనుప్రాసంబును అలం. ఈసుకొల్పిన సఖులమాటలే నిజమేని నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు, అవి కల్ల లేని అనుకూలుఁడు. మంజుభాషిణీవృత్తము.

నాయకః సఖీభి రీర్ష్యామానం గమితాయాం నాయికాయా మనాలపన్త్యాం తస్యాః సఖీ మాహ:-నేతి.-ప్రియా, స్రజః మాలాః, కబరీ కేశపాశః-సైవ భరో భారః 'భరో విచయభారయో రి'తి నా.-తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీభరీతి పునఃపునః న బిభర్తి-అపరితోష నివృత్తిపర్యన్తం ఘటితాన్యపి వేష్టనాని న విఘటయతి-భూయోభూయః సుష్ఠు న ధారయతీత్యర్థః, తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీ తిలకం-

'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ చ।'

'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్॥' ఇతి చామరః,

న చరీకరీతి పునఃపునర్న కరోతి-న్యూనాతిరిక్తప్రమార్జన పూర్వకం న విరచయతీత్యర్థః, పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః। 'పూరణగుణే'తి సూత్రే పూర్వోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయస్యైవ గ్రహణమిత్యభ్యుపగమాదిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః,తథా చ ప్రయోగః,

'వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా।' ఇతి,

న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ పునః న క్రీడతి, విప్రియం-న వివరీవరీతి భృశం న వివృణోతి చ-ఏతాదృశం కోపనిమిత్తం కి మప్రియం మయాచరిత మిత్యుక్తా. సతీ ప్రతివచనమపి న ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః-కిం నిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతే చేద్వక్తవ్య మిత్యాశయః. క్రమా దిహ 'భృఞ్ భరణే' కృఞ్ కరణే' 'హృఞ్ హరణే' 'వృఞ్ వరణే' ఇత్యేతేభ్య శ్చతుర్భ్యో ధాతో రేకాచః' ఇత్యాదినా యథా సంభవం పౌనఃపున్యే భృశార్థే వా యఙ్-తస్య 'యఙో౽చి చే' తి లుక్ ప్రత్యయలక్షణేన, 'సన్యఙోరి'తి ద్విత్వమ్-'ఋత శ్చే' త్యభ్యాసస్య రీగాగమః- 'చర్కరీతం చే'తి యఙ్లుగన్త స్యాది ప్రభృతిషు పరిగణితత్వా చ్ఛపో లుక్ 'యఙో వా' ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః.

అత్ర ఏకస్య ప్రియేతి కర్తు రనేకక్రియాన్వయాత్। కారకదీపకాలంకారః, స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటా వేవ. యఙ్లుగన్తప్రయోగాత్। సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః. ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః, ఈర్ష్యామానలక్షణం సాహిత్య చిన్తామణౌ-

'ఈర్ష్యామానః స యః కోపః ప్రియే జ్ఞాతాన్యసంగమే।
అభాషణ ముపాలమ్భో భర్త్సనం తాడనం తథా।
వైముఖ్య మశ్రు చామర్ష ఇత్యాద్యైః సో౽నుభావ్యతే।
తజ్ జ్ఞానం శ్రవణా ద్దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్॥
శ్రవణం దూతికాదిభ్యో, దృష్టిః సాక్షాద్విలోకనమ్।
అనుమా స్వప్న భోగాఙ్కగోత్రప్రస్ఖలనాదిభిః॥' ఇతి.

(అత్ర స్వప్నో నామ నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయికాగోచరః సల్లాపః.) నాయికా ఖణ్డితా-

'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా।
నిశ్వాస కమ్ప ఖే దాద్యైః ఖణ్డితేత్యభిధీయతే॥' ఇతి,

సా చ। మధ్యా ధీరా చ-

'మధ్యా ధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి న భాషతే।' ఇతి,

మధ్యా లక్షణమ్-

'సంలక్ష్యయౌవనా మధ్యా తుల్యలజ్జామనోభవా।
ప్రియప్రోత్సాహితా ధత్తే కేళీవిస్రమ్భకౌశలమ్॥' ఇతి,

ధీరత్వాదినాఽవాన్తరభేదశాలిత్వం మానిన్యో రేవ మధ్యా ప్రగల్భయోః, తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-

'మధ్యా ప్రగల్భయో ర్మానవిధాత్రైవిధ్య మిష్యతే।
ధీరా త్వధీరా చ పునర్ధీరాధీరేతి చ క్రమాత్॥' ఇతి.

నాయక స్తు మాననిదానస్య సఖీవచనస్య సత్యత్వే ధృష్టః-అసత్యత్వే నిరపరాధత్వా దనుకూల ఏవ. మఞ్జుభాషిణీవృత్తమ్- 'స జ సా జ గౌ భవతి మఞ్జుభాషిణీ।' ఇతి.

అవ.-పూర్వపరిచితయైన పరకీయతో నాయకుఁడు పలుకుట.-

శ్లో॥ గూఢాలిఙ్గనగణ్డచుమ్బనకుచస్పర్శాదిలీలాయితం
సర్వం విస్మృతమేవ విస్తృతవతో బాలే, ఖలేభ్యో భయాత్।
సల్లాపోఽస్త్వధునా సుదుర్ఘటతమ, స్త త్రాపి నాతివ్యథా
యత్ త్వద్దర్శనమప్యభూదసులభం, తే నైవ దూయే భృశమ్॥ 19

బాలే=ఓపిల్లా(బాలవు ఖలులకు భయపడి నాకుఁగనఁబడుట సయితము మానితివి, ప్రౌఢ వేని వారిని వంచించి నన్నుం గలయుదువు: ప్రౌఢతను వహింపుము,-అని ధ్వని), విస్తృతవతః=అధికమైన, ఖలేభ్యః=ధూర్తులవలని, భయాత్=వెఱపుచేత(ధూర్తులు అంకులు గట్టుదురను భయముచేత), సర్వమ్=సకలమైనది, గూఢా...తమ్-గూఢ=ఇతరులకుఁ దెలియరాని-ఆలిఙ్గన=స్పృష్టకాదిరూపమైనకౌఁగిలింత-గణ్డ=చెక్కిళ్ళ యందు-చుమ్బన= ముద్దు వెట్టుకొనుట-కుచ=స్తనముల యొక్క (స్తనములను)-స్పర్శ=తాఁకుట- ఆది= మొదలుగాఁగలది, లీలాయితమ్=విలాసము(-ఆది=మొదలయినదాని యొక్క-లీలాయితమ్ =విలాసమువంటి యాచరణము అని యేని చెప్పవచ్చును), విస్మృత మేవ=బొత్తిగా మఱవఁ బడినది, (అందుకై యెక్కువ దుఃఖింపను అని భా.), అధునా=ఇప్పుడు, సల్లాపః అపి= సంభాషణ సయితము, సుదుర్ఘట తమః=బొత్తిగా సమకూడనిది (అయినది), తత్రాపి=

అందునకు సయితము, అతి వ్యథా=ఎక్కువ దుఃఖము, నాస్తి=లేదు, (అపిశబ్దముచేత అతివ్యథ ఉండవలసినదని భా.), (మఱి దేనికి వగచెద ననఁగా-) త్వత్ దర్శన మపి=నిన్ను చూచుట సయితము, అసులభమ్=దుర్ఘటము, అభూత్ ఇతి యత్=అయె ననుట యేది గలదో, తేనైవ=దానికే, భృశమ్=మిక్కిలి, దూయే=దుఃఖించుచున్నాను. అప్రస్తుతప్రశంస, విశేషోక్తి,విభావనయు, అలం. దైన్యమనెడు సంచారి భావము. విరహవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

అదౌ రూపరేఖావిలాసాదిభిః శనైశ్శనైః ప్రలోభ్య క్రమా దాలిఙ్గనాదిష్వానుకూల్యం నీత్వా కఞ్చి త్కాలం గూఢం రమితాం తతః పరేఙ్గితజ్ఞేషు ధూర్తేషు లక్షణాన్యవేక్ష్య స్వైరిణీత్వానుమానపరేషు సత్సు పరిత్యక్తాభిసరణాది ప్రసఙ్గాం కదాచిత్ ప్రదర్శన సంభాషణపరాం తేషు సంభాషణ మప్యసహమానేషు సత్సు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి తైరన్తరాయే క్రియమాణే చిర మనవలోకితాం దైవాత్కదాచి ద్విజనప్రదేశే దృష్టిపథ మాగతాం నాయికాం కామీ ఖేదాకులః ప్రాహ:-గూఢేతి-హే బాలే బాల్యప్రయుక్తా న్మౌగ్ధ్యాదేవ తే ఇద మనర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, విస్తృతవతః-విస్తారం ప్రాప్తవత ఇతి యావత్, ఖలేభ్యో రన్ధ్రాన్వేషణపరేభ్యో-భయాత్, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు రి'తి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి పఞ్చమీ-భయశబ్దా ద్ధేతౌ పఞ్చమీ-అస్య హేతోరుత్తర త్రాపి సంబన్ధః, సర్వం, గూఢమ్ అన్యై రవిదితం స్పృష్టకాదిరూప మాలిఙ్గనం-తథా గణ్డయో శ్చుమ్బనం కుచయోః స్పర్శః-తేషాం ద్వన్ద్వః తే ఆదయో యస్య తత్తథోక్తం-లీలాయితం విలాసః-తద్రూపం చేష్టిత మిత్యర్థః 'లీలా విలాసే' ఇతి ధాతోః కణ్ద్వాదిత్వాద్యకి భావే క్తః-కణ్వాది రాకృతిగణః- తథా చ దృశ్యతే ప్రయోగః-

'య ద్విద్వద్భువనేషు భోజనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితమ్।' ఇతి-

'య స్యోద్యద్భుజదణ్డచణ్డిమచలత్కోదణ్డలీలాయితమ్॥' ఇతి,

యద్వా గూఢేత్యాది లీలాయితమిత్యేకం పదం-గూఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన కుచ స్పర్శా ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తా స్తథోక్తాః-తాసాం లీలాయితం విలాసవదాచరణం-భావపరీక్షార్థం కేనచిన్మిషేణ క్రియమాణత్వా ద్విలాసాయమానవత్త్వమిత్యర్థః, లీలాశబ్దా దాచార క్యజన్తా ద్భావే క్తః 'న లోకే'తి నిషేధస్య కృద్యోగలక్షణషష్ఠీవిషయత్వా దిహ శేషషష్ఠ్యా సమాసః, (చతురాః కామినః కేనచిద్వ్యాజేనోపక్రాన్తై రాలిఙ్గనాదిభిః కామినీపరీక్షాం కుర్వన్తీతి కామశాస్త్రే ప్రదర్శితమ్-

'సుహృది శిశౌ వా జనయతి తామేవోద్దిశ్య చుమ్బనాశ్లేషమ్।
ఉత్సఙ్గ మఙ్గ మస్యా బహు స్పృశే ద్బాలలాలనవ్యాజాత్॥' ఇతి-

దర్శితేఙ్గితాయాం సంశ్లేషణమ్ స్పృష్టకాదిరూప మాయుఞ్జ్యాత్-

'సలలితమఙ్గవిహారై స్తజ్జఘనం సంస్పృశే దన్యైః
అవతార్య కా మపి రుజం వార్తావ్యాజేన తత్ర నీతాయాః।

ఆలమ్బ్య పాణి మస్యాః శిరసి దృశోః స్వస్య సపులకం దద్యాత్
అనురాగపేశలం చ బ్రూయా దుభయార్థ మీదృశం వాక్యమ్॥

శమయ మమ దుఃఖపీడాం, కలయ నిమిత్తం త్వమేవాస్యాః
సుతను మదనాదరోయం యుక్తః కిం? త్వద్గుణస్య కిన్ను ఫలమ్?

ఇత్యౌషధాదిపేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం
సనఖస్పర్శం కుర్యా ద్దానాదానం చ పూగకుసుమాదేః॥

కరజరదనపదలాఞ్ఛిత మస్యై పర్ణాదికం దద్యాత్।
అథ సన్నిదాయ రహసి ప్రౌఢా శ్లేషాది సుఖరసం విన్ద్యాత్॥ ఇతి

స్పృష్టకాదిలక్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్-

'యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశా ద్వ్రజతో నరస్య।
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే, రతజ్ఞా ఆలిఙ్గనం స్పృష్టకమేతదాహుః॥

య ద్దృష్టితీ కిఞ్చన కుఞ్చితాక్షం స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యామ్।
నితమ్బినీ విధ్యతి తాం చ గాఢం గృహ్ణా త్యసౌ విద్ధక ముచ్యతే తత్॥

యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా యదిచ్ఛతోఽస్యా శ్చిర మఙ్గసఙ్గమ్।
తత్ స్పృష్టకం, త త్పున రేవ కుడ్యే నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞకం స్యాత్॥

భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భలీలా॥' ఇతి.

విస్మృత మేవ-తద్వార్తా మపి విహాయ బహుకాలో గత ఇత్యర్థః-చిరోఝ్ఝితే దుర్ఘటే తస్మిన్నైరాశ్య స్యోత్పన్నత్వా దసంస్మరన్ భృశం న శోచామీతి భావః, అధునా సంప్రతి-సల్లాపో మిథస్సంభాషణమ్,'సల్లాపో భాషణం మిథ' ఇ త్యమరః- సుదుర్ఘటతమః అతిదుర్ఘటః -అస్తు భవేత్-ఖలేషు తత్ర తత్ర గూఢం స్థితేషు నిర్భయ మేకత్ర మేళనస్యాలాభాదితి భావః, తత్రాపి సల్లాపాభావేఽపి-అతివ్యథా అతిదుఃఖం-నాస్తి- దుస్సహవిరహతాప విస్మరణహేతో స్త్వన్ముఖదర్శనమాత్రస్య కదాచిదపి సద్భావాదితి భావః, కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అసులభం దుర్లభమభూదితి యత్- భావపరీక్షాకౌతుకేషు ఖలేష్వపశ్యత్స్వివ పశ్యత్సు మన్ముఖదర్శనస్య మద్దృష్టిపథే వర్తనస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వాదితి భావః, తే నైవ త్వద్దర్శనస్య దౌర్లభ్యే నైవ-భృశ మత్యం-దూయే పరితాపం ప్రాప్నోమి। 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్, చిరపరిచితానా మాలిఙ్గనాదీనా మాత్యన్తికనివృత్తావపి దర్శన సల్లాపయోః సంభవతో ర్విరహవ్యథాం కిఞ్చిత్ సోఢవా నస్మి-తత స్సల్లాపే నివృత్తేఽపి దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథఞ్చిత్ ధైర్య మాలమ్బ్య స్థితవానస్మి-సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతిబన్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహామార్తి -మనుభవామీతి నిష్కృష్టార్థః।

అత్రాలిఙ్గనాదిలీలాయితస్య చిరోజ్ఝితత్వే ప్రస్తుతే తత్ప్రత్యాయనార్థం తత్కార్యభూతస్య విస్మరణ స్యోపవర్ణనాత్। అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః-

'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే।
అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియన్త్రితా॥' ఇతి లక్షణాత్,

ఆదిశబ్దేన కార్యకారణభావాదేః సంగ్రహః-తథాచాహుః-

'కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి।
తదన్యస్య వచ స్తుల్యే తుల్య స్యేతి చ పఞ్చధా॥' ఇతి.

సా చ విస్మరణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా అతిశయోక్త్యాను ప్రాణితేతి। సంకరః, తథా వ్యథాకారణభూతానాం ప్రకృష్టానాం కామోపచారాణా మాత్యన్తికనివృత్తౌ సత్యా మపి వ్యథారూపకార్యానుదయాత్। విశేషోక్తి ర్నామాలంకారః-

'కార్యాజని ర్విశేషోక్తిః సతి పుష్కలకారణే।' ఇతి లక్షణాత్,

తద్దర్శనాలాభరూపాసమగ్రకారణా దధికపరితాపకార్యస్యోత్పత్తి వర్ణనాత్। విభావనాభేదః-

'విభావనా వినాపి స్యాత్కారణం కార్యజన్మ చేత్।
హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతా॥' ఇతి,

సా చ విశేషోక్త్యనుగృహీతేత్యుభయోః। సంకరః, అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారస్య చ। సంసృష్టిః.నాయకమనసో దౌర్బల్యస్య ప్రతీయమానత్వాత్। దైన్యం నామ సంచారీభావః-

'నిరోజస్త్వం తు మనసో దైన్య మిత్యభిధీయతే।
మనస్సన్తాపదారిద్ర్యచిన్తౌత్సుక్యాదిభిర్భవేత్॥' ఇతి.

విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా పరకీయా.

అవ.:-నాయకుఁడు రాక తడయుచుండఁగా విరహాతుర యైననాయిక పంపున దూతి వోయి యతనితో ఆమెయవస్థను చెప్పుట:-

శ్లో॥ యా చన్ద్రస్య కళఙ్కినో జనయతి స్మేరాననేన త్రపాం
వాచా మన్దిరకీరసున్దరగిరో యా సర్వదా నిన్దతి।
నిశ్వాసేన తిరస్కరోతి కమలామోదాన్వితా న్వాఽనిలాన్
సా త్వై రేవ రహ స్త్వయా విరహితా కాఞ్చి ద్దశాం నీయతే॥ 20

యా=ఎవతె, స్మేరాననేన-స్మేర=నగువుతోడి-అననేన=మొగముచేత, కళఙ్కినః =మచ్చగలవాఁడయిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపామ్=లజ్జను, జనయతి=కలిగించునో, యా=ఎవతె, వాచా=వాక్కుచేత, మన్ది...రః-మన్దిర=ఇంటియందలి-కీర=చిలుకల

యొక్క-సున్దర=మనోహరము లయిన-గిరః=వాక్కులను, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు, నిన్దతి = దూఱునో, (యా= ఎవతె), (కిం) వా=మఱియును, నిఃశ్వాసేన=ఊపిరిచేత, కమ...తాన్ -కమల=తామరలయొక్క-ఆమోద=పరిమళముతో-అన్వితాన్=కూడుకొన్నవైన, అనిలాన్= వాయువులను, తిరస్కరోతి= అవమానపఱుచునో, (ఎవతెయొక్క యూపిరితావి తామర పువ్వుల తావిని మించి యుండునో, (తామరతావి గల వాయువున కంటె ఎవతెయొక్క యూపిరి తావిగలదిగా నున్నదో), సా=అట్టియానాయిక, త్వయా విరహితా=నీతో నెడఁ బాసినదై, తైరేవ=(తనచే నవమానపడిన) యా చంద్రకీరవాయువులచేతనే, రహః=ఏకాంత మందు, కాఞ్చిత్=చెప్ప శక్యముగాని దశామ్=అవస్థను, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది. (చంద్రాదులచేత మిక్కిలి హింసింపఁబడుచున్నదని భా.)

'స్మేరాననేన'-చిఱునగవు గుణము, జయకారణము, 'కళఙ్కినః'-మచ్చదోషము అపజయకారణము. 'మన్దిరకీర'-పెంపుడుచిలుకలనియు పెంచిన వారియుపదేశముచేత వానికి కడమ చిలుకలకన్న మధురవాక్కులు కలుగుననియు నిత్యాదిక మభిప్రాయము. 'రహః'-ఏకాంతమందు అసహాయముగా నుండుటంబట్టి బాధించుట సుకర మనియు, నలుగుర నడుమ నున్నప్పుడు విక్షేపాంతరములచేత ఈబాధ తగ్గి యుండును, ఏకాంత మందున్నది గాన ఈబాధకు పూర్ణముగా అగ్గమైనది, అనియు భా., నీకై యేకాంతమందు కనుపెట్టుకొని యున్నదనియు, ఈబాధకు నీవే కారణమవు, ఇత్యాదికము ప్రయోజన మూహ్యము. 'త్వయా విరహితా'-నీవు వీరుఁడవు చెంత నున్నప్పుడు ఆమెను దరియ లేనివారు నీవు చెంత లేనిసమయమున బాధించుచున్నారనుట, ఇందులకు ప్రతిక్రియ నీవు వచ్చుటయే అని భా. 'కాఞ్చిత్'-తిరస్కృతులు పగపట్టి తఱి వేచి అబలకు పెట్టుబాధ అతిదుస్సహమని భా. 'త్రపాం జనయతి'-మొగమున ఘోర మయినమచ్చగలవానిని అందగత్తియ యెవతె యేని చెలికత్తెలకు సంజ్ఞలచే చూపి చిఱునగవులచే పరిహసించి లజ్జితునిఁ జేసినట్లు అని భా.'వాచా నిన్దతి'-లక్ష్యము సేయక స్పష్టముగా నిందను పలుకు చున్నది అని భా. 'నిశ్శ్వాసేన'-ఊర్పుచేత (తిరస్కరించు) ననుటచే అవలీలగా (అధః కరించు)నని భావము.

అభేదాతిశయోక్తి ఉత్ప్రేక్షాధ్వనియు అలం. విరహవిప్రలంభశృంగారము. గాంభీర్య మనెడుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠిత.

కస్మింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసఙ్గాత్ ప్రాణవల్లభే విలమ్బమానే విరహవేదనా మసహమానయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ:-

యేతి.-యా-స్మేరం స్మితయుక్తం-య దాననం తేన-కళఙ్కినః చన్ద్రస్య కుత్సిత లాఞ్ఛనయుక్తస్య చన్ద్రస్యేతి-మన్దహాసశాలినా నిష్కళఙ్కేన ముఖేనేతి త్రపాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం-జనయతి-సకళఙ్కచన్ద్రమతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః, యా నాయికా, వాచా గిరా-మన్దిరకీరః క్రీడార్థం గృహే సంవర్ధితః శుకః। 'కీరశుకౌ సమావి' త్యమరః

-మన్దిరగ్రహణం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వసూచనార్థం-సర్వదా సమక్షవర్తిత్వేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్య ద్యోతనార్థం చ-తస్య-సున్దరగిరః చారువాచః-సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలే-అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయో రపి సంబన్ధః-నిన్దతి గర్హతి-తద్వన్మధురం భాషత ఇత్యర్థః, యా నిశ్శ్వాసేన-కమలానా మామోదః మనోహరపరిమళః-

'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే।
ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ', ఇత్యమరః-

తేన-అన్వితాన్యుక్తాన్-అనిలాన్ వాయూన్-తిరస్కరోతి పరిభవతి- కమలగన్ధిభిః కోమలైః శిశిరైశ్చ నిశ్శ్వాసైర్యుక్తా భవతీత్యర్థః, సా నాయికా, త్వయా, విరహితా వియుక్తా సతీ, తైః స్వపరిభూతైరేవ చన్ద్ర కేళిశుక కమలవనానిలైః, రహః విజనప్రదేశే-అన్యత్ర నిశ్శఙ్కం బాధితుం ప్రవృత్తే రసంభవాదితి భావః, కాఞ్చిత్ వక్తుమశక్యామిత్యర్థః, దశాం మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రాప్తవతీ క్రియతే.

అత్ర ప్రథమపాదే కళఙ్కిన ఇతి నిష్కృష్టహేతూపన్యాసేన ఉపమానా చ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికావదనస్యాధిక్యవర్ణనాత్। వ్యతిరేకాలంకారః-

'వ్యతిరేకో విశేష శ్చేదుపమానోపమేయయోః'ఇతి లక్షణాత్,

ద్వితీయతృతీయయోస్తు। ఉపమాలంకారః-నిన్దతి తిరస్కరోతీతి పదద్వయస్య సాదృశ్యప్రతిపాదకత్వాత్-స్పర్ధతి జయతి ద్వేష్టీత్యాదీనామపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దణ్డినా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం జనయతీత్యత్ర కిఞ్చిత్కళఙ్కితం సాకూతస్మితేన లజ్జాం ప్రాపయతి తద్వదితి, వాచా నిన్దతీత్యత్ర కణ్ఠత ఏవ నిన్దాం కరోతీతి, నిశ్శ్వాసేన తిరస్కరోతీత్యత్ర హేలయా నిన్దాంకరోతీతి చ, ప్రతీయతే, ఇహ సర్వత్ర ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థా భేదాధ్యవసాయమాశ్రిత్య నాయికాయాః ప్రథమాపరాధం స్వయముద్ఘాట్యత ఇతి। అభేదాతిశయోక్తిః, తన్మహిమ్నా త్వయా విరహితా సతీ తై రేవ గురవస్థాం నీయత ఇత్యనేన తయా కృతమపరాధం మనసి నిధాయ చన్ద్రాదయః సర్వే సంభూయ తవ అసాన్నిధ్యవశా దేకాకినీం తాం వైరనిర్యాతనార్థమివ పీడయన్తీతి। ఉత్ప్రేక్షాలంకారో వ్యజ్యతే, తేన చ తత్కృతపీడనస్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే, తతః నాయికా స్వపరిభూతైరేవ పరిభూయతే తదుపేక్షణం తు తవానుచితమితి ధ్వన్యతే, కిం చ సర్వదా స్మేరముఖీ మఞ్జుభాషిణీ సుకుమారీ సురభి శిశిర నిశ్శ్వాసశాలినీ నాయికా సంప్రతి దురవస్థామనుభవతీత్యనేన స్మితాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సాశ్రుముఖీ దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ణనిశ్శ్వసితా సతీ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే, రహ ఇత్యనేన లజ్జయా పరేభ్యః స్వావస్థామనావిష్కృత అన్తరేవ తామ్యతీతి గమ్యతే, తతః సర్వథా శీఘ్రు మాగత్య నాయికామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే. చన్ద్రమన్దానిలకీరకోకిలాలాపాదివిభావైస్తీవనిశ్శ్వాసాద్యనుభావైరశ్రువైస్వర్యాది సాత్త్వికై ర్వ్రీడాదైన్యాది సంచారిభావైశ్చ పరిపోషం గమితో నాయికాశ్రయో। విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః

ప్రతీయతే। ఏవం వ్యఙ్గ్యసమృద్ధిసద్భావాత్। గామ్భీర్యం నామ గుణః, 'ధ్వనిమత్తాతు గామ్భీర్యమి'తి లక్షణాత్. నాయికా స్వీయా మధ్యా, విరహోత్కణ్ఠితా చ-

'అనేకకార్యవ్యాసఙ్గా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
నామతః సైవ దుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా।
అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః
నిర్వేదశ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమీ॥ ఇతి.

అవ. -ఒకానొకవిలాసినిసొబగును కాముకుఁడు వర్ణించుట:-

శ్లో॥ తన్వీ సా యది గాయతి, శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతే
య ద్యావిష్కురుతే స్మితాని, మలి నై వాలక్ష్యతే చన్ద్రికా।
ఆస్తే మ్లానమివోత్పలం నవ మపి, స్యాచ్చేత్ పురో నేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది, తటిద్వల్లీ వివర్ణైవ సా॥ 21

సా=అ(నేను చూచిన), తన్వీ=చెలువ(సన్ననిదని శబ్దార్థము), గాయతి యది=పాడు నేని, వీణా ధ్వనిః=వీణయొక్క నాదము, శ్రుతి కటుః=చెవికి చేఁదు, జాయతే=అగును, స్మితాని=చిఱునగవులను-ఆవిష్కురుతే యది=ప్రకటించు నేని-(చిఱునగవు నవ్వునేని), చన్ద్రికా=వెన్నెల, మలినైవ= నిశ్చయముగా మలినముగా, ఆలక్ష్యతే=అగపడును, నేత్రయోః =కన్నులకు, పురః=ఎదుట, స్యాత్ చేత్=ఉండునేని, ఉత్పలమ్=కలువ, నవ మపి= క్రొత్తదైనను, మ్లాన మివ=వాడినదానివలె, ఆస్తే=ఉండును, తస్యాః=ఆచెలువ యొక్క శ్రీః=దేహకాంతి, అవలోక్యతే యది=చూడఁబడునేని, సా= ప్రసిద్ధమైన, తటిత్వల్లీ=మెఱుపుఁ దీఁగ, వివర్ణా ఏవ=కాంతిహీనమే. అప్రస్తుతప్రశంస, సంబంధాతిశయోక్తియు అలం. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

కాఞ్చి ద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్ నర్మసచివస్యాగ్రే స్తౌతి. -తన్వీతి. -సా మయా దృష్టా-తన్వీ తన్వఙ్గీ-గాయతి గానం కరోతి-యది-వీణాధ్వనిః -శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః-కటుః అప్రియః-శ్రుతికటుః కర్ణకఠోరః-

'కటు స్తిక్తరసే క్షారరసే నా తద్వతి త్రిషు
సుగన్ధి మత్స రాకా ర్యాప్రియ తీక్ష్ణేష్వపి త్రిషు
కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యాం దూషణే తు నపుంసకమ్॥' ఇతి. నా. -

జాయతే భవతి-గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీత్యర్థః-వీణాస్వనమప్యతిశేతే తదీయకణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తన్వీ-స్మితాని మన్దహాసాన్-ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్-చన్ద్రికాఽపి మలినైవాలక్ష్యతే-తత్సన్నిధౌ సా మన్దస్ఫూర్తిః సతీ దృశ్యత ఇత్యర్థః-వైశద్యేన తతోఽపి తదీయస్మితశ్రీ రుత్కృష్టేతి

భావః, ఉత్పలం కువలయం-నవం నూతనమపి- అమ్లానమపీతి యావత్-తస్యా స్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వన్ద్వస్య పురోవర్తి భవేద్యది-మ్లాన మివాస్తే తిష్ఠతి-తదా స్వల్పీభూతశోభత్వేన లక్ష్యత ఇత్యర్థః-తదక్షియుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతి భావః, తస్యాః-శ్రీః దేహకాన్తిః అవలోక్యతే యది-సావర్ణ ప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా-తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా- వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో న భవతీత్యర్థః -తత్కాన్తే ర్విద్యుత్కాన్తేశ్చ మహదన్తరమస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగాన -మాధుర్యాతిశయాది రూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః, అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్, సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధాన -రూపయాఽతిశయోక్త్యాఽనుపాణితేతి ద్వయోః సంకరః. నాయికా। పరకీయా. అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన ఆలమ్బనగుణరూపేణోద్దీపన -విభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతిర్వ్యజ్యత ఇతి। రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

అవ. -అన్యకాంతతో రాత్రి గడపి తెల్లవాఱఁగానే తత్సంభోగ చిహ్నములతో ఇంటికి వచ్చిన వల్లభుని నాయిక స్తుతిమిషచే మర్మోద్ఘాటనముగా పలుకుట:-

శ్లో॥ సత్యం తద్య దవోచథా మమ మహాన్ రాగ స్త్వదీయా దితి
త్వం ప్రాప్తోఽసి విభాత ఏవ సదనం మాం ద్రష్టుకామో యతః॥
రాగం కిఞ్చ బిభర్షి నాథ, హృదయే కాశ్మీరపత్త్రోదితం
నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాక్షారసాపాదితమ్॥ 22

త్వదీయాత్(రాగాత్)=నీదైన(యనురాగముకంటె) (అనఁగా నీకు నాపైఁగల యనురాగము కంటె), మమ రాగః=నా యనురాగము(అనఁగా నీపై నాకు గల యనురాగము), మహాన్=గొప్పది, ఇతి=అని, యత్= ఏమాట, అవోచథాః=పలికితివో, తత్=ఆమాట, సత్యమ్=వాస్తవము, యతః=ఎందుచేతననఁగా, త్వమ్=నీవు, విభాతే ఏవ=వేకువనే (విలంబ మోర్వక యని స్తుతి, రాత్రియంతయు అన్యకాంతతోఁగడపి అని నింద), మాం ద్రష్టుకామః=నన్ను చూడఁగోరినవాఁడవై(అని స్తుతి-రాత్రి యెల్ల దానిపొందులలో నిద్రలేనందున విశ్రాంతికొఱకు అని నింద), సదనం ప్రాప్తః అసి=ఇల్లు చేరినవాఁడ వగుచున్నావు. (-నన్ను చూడ నీవు వచ్చితివి గాని నిన్నుఁ జూడ నేను రాలేదు గాన నీరాగమే నారాగముకన్న అధికమని యూహ్యము), కిం చ=మఱియును (అనఁగా ఊహ్యమైన రాగమే గాక ప్రత్యక్షరాగము కూడ నీయం దగపడుచున్నది, ఎట్లనఁ గా), నాథ=ఓభర్తా (నీవు భర్తవు గాన నీ వేమి వంచన చేసినను నేను పడవలసినదనియు, నీకు నాపై ప్రేమ లేనందున దయితాదిపదముల కనర్హుఁడవు అనియు భా.), హృదయే

=వక్షస్సునందు (మనస్సునందుఁ గాదు), కాశ్మీరపత్త్ర ఉదితమ్=కుంకుమ(తో రచింపఁ బడిన) మకరికాదిపత్త్రములనుండి పుట్టినదైన, రాగమ్=ఎఱుపును, (-ప్రేయసీకుచ కుంభముల నుండి తదాలింగనంబున నంటుకొన్న కుంకుమమకరికాపత్త్రముల యెఱుపును అని భా.), బిభర్షి=వహించుచున్నావు), నేత్రే=కంటియందు, జాగరజమ్(రాగం బిభర్షి) =(రే యెల్ల సంభోగములలో నుంటచే) నిద్ర లేమిచే గలిగిన (ఎఱుపును వహించుచున్నావు), లలాటఫలకే=ఫలకమువంటి నుదుటి యందు (ఫలకోపమానముచే బాగుగా తన్నుటకు వాటమైనదని భా.), లాక్షా...తమ్-లాక్షా=లత్తుకయొక్క-రస=ద్రవముచేత- ఆపాదితమ్= చేయఁబడినదైన,(రక్తిమను వహించుచున్నావు అని యధ్యాహార్యము), (మొగమున లాక్షారాగము అన్యకాంతయొక్క లాక్షారసరంజిత మయినయడుగుఁదామరచే తాఁపు తిన్నందున, తాఁపు తినుట ఆమెను అలుకతీర్చుటకై అమె పాదములకు ప్రణమిల్లినందున, నామీఁద ఏపాటికొంచె మనురాగమున్నను ఇంతనీచముగా దానిని సేవింపవు అని భా.)

కావ్యలింగము, వ్యాజస్తుతియు అలం. విస్తర మనెడుగుణము. ఈర్ష్యామాన విప్రలంభశృంగారము. నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీరాధీర.

అన్యకాన్తావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాన్తం పరిదృశ్యమాన సంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ:-సత్య మితి-త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినోమద్విషయా దనురాగాత్, మమ రాగః మత్సంబన్ధిత్వ ద్విషయోఽనురాగః, మహాన్ అధికః, ఇతి య ద్వచః, అవోచథాః అవాదీః। బ్రూఞో ఞిత్వాదాత్మనేపదమ్। ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః। 'అస్యతి వక్తీ' త్యాదినా ఙ్లేరఙ్। 'వచ ఉ మి' త్యుమాగమః, తద్వచః, సత్యం తథ్యం, యతః యస్మాత్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాత-రేవ-న తు తం కాల మతిక్రమ్య విలమ్బనాసహిష్ణుత్వా దితి స్తుతిపరో భావః- నిశాం నీత్వైవాగతః న తు పూర్వ మన్యకాన్తాపరతన్త్రత్వాదితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామోఽభిలాషో యస్య తథోక్తః సన్-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మా మదృష్ట్వా చిర మన్యత్ర వర్తితుం న శక్నోషీతి స్తుతిపరో భావః-ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసీతి నిన్దాపరో భావః, త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం న కార్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధమపీత్యాహ, రాగ మితి-కిం చ హే నాథ, హృదయే వక్షసి। 'హృదయం చిత్తవక్షసోరి' తి నా.-కాశ్మీరాఖ్యదేశే భవం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం-

'అథ కుఙ్కుమం కాశ్మీరజన్మాఽగ్ని శిఖమ్।' ఇత్యమరః-

'కాశ్మీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్।

కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం చారులోహితచన్దనమ్॥' ఇతి ప్రతాపమార్తాణ్డః-

తస్య పత్త్రాణి తన్మయాః పత్త్రాకారాః రేఖావిశేషాః- 'పత్త్రావళిః పత్త్రలతా పత్త్రభఙ్గశ్చ పత్త్రకమ్.' ఇత్యమరశేషే-తేభ్య ఉదిత ముత్పన్నం-ప్రేయసీకుచకుమ్భపరిరమ్భపిశున మితి

భావః-రాగం రక్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి-జాగరజం జాగరా జ్జాతం-కృత్స్ననిశాయా మపి కామోపచారసూచక మితి భావః-రాగం బిభర్షి, తథా-లలాటం ఫలకమివేతి। ఉపమితసమాసః-తస్మిన్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ-ఆపాదితం సంపాదితం-దయితాచరణప్రణిపాతశంసన మితి భావః-రాగం బిభర్షి, ఏవమన్తర్బహిశ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వా దధునా త్వదీయవచస్యనృతత్వశఙ్కానివృత్తేతి భావ, ఇహ త్వం సత్యవాదీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ మనృతమేవ-వాఙ్మాత్రేణ మయ్యనురాగో దర్శితః-నిశావసానే గృహం ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నైశ్చ వనితాన్తరవిషయ స్తవానురాగః స్ఫుటీక్రియతే-వఞ్చకాగ్రేసరస్త్వమ్-అత స్త్వయి విశ్వాసో న విధేయః-ఇతి నిన్దా వ్యజ్యతే.

అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతి పాదత్రయవాక్యార్థస్య హేతుత్వా దనేకవాక్యార్థహేతుకమ్, కావ్యలిఙ్గ మలంకారః, త చ్చైకస్మిన్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరే తు రాగశబ్దగతశ్లేష మూలాతిశయోక్తిసంకీర్ణమ్, స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి, వ్యాజస్తుతిశ్చ, సా చోక్తకావ్యలిఙ్గ సాపేక్షేతి తయో రఙ్గాఙ్గిభావేన। సంకరః, లక్షణాని తూక్తాని. ప్రథమపాదోక్తార్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్। విస్తరాఖ్యో గుణః-

'సమర్థనప్రపఞ్చోక్తిరుక్తస్యార్థస్య విస్తరః' ఇతి లక్షణాత్.

ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః। నాయికా ఖణ్డితా-

'నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే।
అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ఖణ్డితా మతా॥' ఇతి లక్షణాత్,

సా చ మధ్యా, ధీరాధీరా చ-

'ధీరాధీరా తు సోత్ప్రాసవక్రోక్తిః స్యాత్ ప్రియాగసి' ఇతి లక్షణాత్.

నాయకో ధృష్టః, అపరాధేస్ఫుటేఽపి నిర్భీకత్వాత్.

అవ.:-ఒకానొకనాయిక వసంతకాలమందు తన్నుఁదోడ్కొనక దేశాంతరమునకుఁ బయనమగుచున్న నాయకునితో అపయన మంగీకరింపనిదయ్యును అంగీకరించినదియుం బోలె పలుకుచున్నది-

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ సహసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ! దేశాన్తరం
గన్తుం త్వం యతసే, తథాపి న భయం తాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా।
యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షు విజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛా మయూఖచ్ఛటా॥ 23

(హే)ప్రాణేశ=(ఓ) ప్రాణనాయకుఁడా (పూర్వశ్లోకమందుంబోలె 'నాథ'యని సంబోధింపక 'ప్రాణేశ' అని సంబోధించుటచేత -నాప్రాణములు నీవి నీతోడివి నీవు పోయిననవియు నీతోనే పోవును-అని గూఢాభిప్రాయము), ఏతస్మిన్= (విరహోద్దీపన

సామగ్రీసమగ్రమై విరహిణీప్రళయాయుషాస నైన)ంబా, వసవ్తసమయే=వసంతకాలము నందు (కంఠోక్తముగా వసంతమును పేర్కొనుటచే కడమయన్ని ఋతువులకంటెను ఇది విరహిణీమారక మని భా.), సహసా=ఆకస్మికముగా (ముందు వెనుకలు ఆలోచింపక), దేశాన్తరమ్=పరదేశమునకు, గన్తుమ్=పోవుటకు, త్వం యతసే=నీవు ప్రయత్నము సేయుచున్నావు, తథాపి=అట్లయినను (భయపడవలసియేయున్నను), అధునా=ఇప్పుడు, తాపాత్=విరహతాపము వలన, భయమ్=వెఱవును, న ప్రపద్యే=పొందను, (విరహ తాపమునకు నేను వెఱచినదానను గాను), యస్మాత్=ఏహేతువుచేత నన(గా రజనిషు= రాత్రులయందు, కైర...ముషా-కైరవ =తెల్లగలువల యొక్క-సార=ఉత్కృష్టమైన (తాప హరణమునకును ప్రాణహరణమునకును మిక్కిలి సమర్థమైన)-సౌరభ= నెత్తావిని-ముషా =దొంగిలునదైన, సరో వాయునా= కొలని గాలితో, సాకమ్=కూడ, చాన్ద్రీ=చంద్రునిదైన, మ...టా- మయూఖ= కిరణములయొక్క-ఛటా=సమూహము(అన(గా పండువెన్నెల), దిక్షు=దిక్కుదిక్కునందును, విజృమ్భతే=పెచ్చు పెరుగుచున్నది. చల్లని వైన- తెల్లగలువనెత్తావి, సరోవాయువు, పండువెన్నెలయు-నాతాపమును హరించును గాన నాకై నీవు భయపడక పయనము నెఱవేర్చుకొనుము, అని బాహ్యార్థము. ఈ మూ(డును తప్పకుండ నన్ను ముగించివైచును గావున పోవలదని లోపలియభిప్రాయము. విరహోద్దీపకములనే విరహ తాపశమకములనుగా చెప్పినందున ఈధ్వని యేర్పడుచున్నది. ఆక్షేపాలంకారము, విశేషోక్తియు,కావ్యలిఙ్గంబును। భావిప్రవాసవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక ప్రవత్స్యద్భర్తృక.

కాచి న్నాయికా వసన్తకాలే దేశాన్తరం గన్తుం ప్రయత్నవన్తం కాన్తం తత్ప్రవాస మన్తరఙ్గేణానఙ్గీకుర్వాణాఽ ప్యఙ్గీకుర్వాణేవాహ:-

ఏతస్మిన్నితి:-హేప్రాణేశ! మత్ప్రాణానా మీశ్వర! త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽ పి నిర్గమిష్యన్తీత్యభిప్రాయగర్భమిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బకమదకలకలకణ్ఠకూజితాదిమదనోద్దీపనసామగ్రీశాలితయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవద్వర్తమాన ఇత్యర్థః, వసన్తసమయయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా। 'అతర్కితం తు సహ సే' త్యమరః, దేశాన్తరమన్యదేశమ్। మయూర వ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యతసే యత్నం కరోషి, తథాఽ పి ఇత్థ మనభిమతేఽర్థే చికీర్షితేఽ పి, అధునా ఇదానీం-తాపా ద్విరహతాపాత్- భయం-న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి-సంప్రతి విరహతాపశ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభేమీత్యర్థః-కాలాన్తరే తు భయం ప్రాప్స్యయా మిత్యాశయః, నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే తత్రాహ- యస్మాదితి:- యస్మాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు-'రఞ్జరాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః-బాహుళకాత్ న లోపః-'కృదికారాదక్తినః' ఇతి పాక్షికే ఙీష్ ప్రత్యయే రజనీతి దీర్ఘాన్తః ప్రసిద్ధః-అత్ర హ్రస్వాన్తత్వాద్ధ్రస్వాన్తత్వం-తథా భోజప్రయోగః

'రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్।' ఇతి,

కైరవాణాం కుముదానాం-యత్ సారసౌరభ ముత్కృష్టసౌరభ్యం-

'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు॥' ఇత్యమరః-

తం ముష్ణా త్యపహరతీత్యర్థోక్తః-తేన వికచకుముదామోదభాజేత్యర్థః, సరో వాయునా సాకం సరస్సంబన్ధినా సమీరణేన-సహ। 'సాకం సత్రా సమం స హే'త్యమరః-వాయోః శైత్యం సౌరభహేతుం కుముదవనోపరిప్రసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రీ చన్ద్రసంబన్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం-ఛటా సంహతిః , 'రిఙ్ఖోళిః స్త్రీ తతిశ్ఛటే' త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధ శైత్యోపచారసామగ్రీశాలిని కాలేఽస్మిన్నుత్పన్న స్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తత స్తస్మా దధునా న బిభేమీతి బాహ్యాభిప్రాయః, కాలాన్తరే ప్రవాసశ్చేత్తాపశ్చిరం మహతీ మార్తిమేవ సంపాదయేత్ న తు క్షిప్రం-స్వనివృత్తిహేతు ప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్ తస్మా త్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్, ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిలచన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపో భృశాయమానః సహసైవ ప్రాణాన్నిర్గమయ్య ఆత్యన్తికీం నివృత్తిం భజత ఇత్యాశు-వినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః.

అత్ర తాపాన్న బిభేమీతి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః గన్తుమిచ్ఛసి చేదిదానీ మేవ గమ్యతా మితి విధి ర్వ్యజ్యతే-స చానిష్టతయా ఆభాసీభర్వ మజ్జీవిత మిష్టం చేదధునా న గమ్యతామితి నిషేధ మాక్షిపతి-అతోఽత్రానిష్టవిధ్యాభాసరూప ఆక్షేపాలంకారః-

'ఆక్షేపోఽన్యో విధౌ వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే' ఇతి లక్షణాత్,

స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్త ప్రాణవల్లభ ప్రయాణసన్నాహరూపకారణసామగ్రీ సద్భావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్। విశేషోక్తిర్నామాలంకారః-

'కారణేన వినా కార్య స్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా।
తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే॥' ఇతి లక్షణాత్,

తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్। కావ్యలిఙ్గమ్, త చ్చ విశేషోక్తేరఙ్గమితి ద్వయోః। సంకరః. భావిప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

అవ.:-నాయకుండు నాయికను అలుకతీర్చుట-

శ్లో॥ చక్షుర్దాద్య మపైతు మానిని ముఖం సన్దర్శయ, శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమస్తు మధురాం వాచం ప్రియే వ్యాహర।

తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైః పాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘ మభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషం సఖీదోషజమ్॥ 24

దీర్ఘమ్=చాలసేపు ఉన్నట్టిదియు, అభూతపూర్వమ్=మున్నెప్పుడును లేనిదియు (ఇంతవఱకెన్నఁడును ఇంతటికినుక కలుగలేదని యర్థము, ఈ దోషము అత్యుత్కటమని భా.), సఖీదోషజమ్=చెలులయొక్క దౌష్ట్యముచేత పుట్టినదియు(చెలులు కావలయునని కల్లలు చెప్పి నిన్ను నాపై అలిగించినారని యర్థము). (అయిన), రోషమ్=కోపమును, త్యక్త్వా=మాని, మానిని=ఓ చిత్తసమున్నతిమంతురాలా (నిజ మెఱుంగుదు నేని ఉదార స్వభావురాలవు గావున నీవే మన్నింతు వని యభిప్రాయము), ముఖం సందర్శయ= మొగమును చూపుము, (ఏలయన), మే=నాయొక్క చక్షుర్జాడ్యమ్-చక్షుః=కన్నులయొక్క-జాడ్యమ్=మాంద్యము, అపైతు=పోవును గాక,(ఇతరములను చూచుటచేత నాకు దృష్టి చెడినట్లయినది నీముఖముంగాంచిన వెండియు చూపు వచ్చినట్లగును-అని జాడ్యశబ్ద స్వారస్యము), ప్రియే=ఓప్రేయసీ, మధురాం వాచం వ్యాహర=తీయని మాటను పలుకుము (అర్థముచేతను స్వరముచేతను ఇరుదెఱుంగులను మధురిమ, అర్థముచే నెట్లన ప్రసాద సూచక మగుటచేత, స్వరముచే నెట్లన వీణా కీర కోకిలాది స్వరములకన్న ప్రియమగుటచేత), (ఏల యన), శ్రోత్రయోః=(నా) చెవులకు, పీ...ఖ్యమ్-పీయూష= అమృతముయొక్క-స్రుతి=పోయుటయొక్క- సౌఖ్యమ్=సుఖము, అస్తు=కలుగునుగాక, (ఇతర వాక్కులను వీణాదికములను వినుటచేత నాచెవులు గాయపడి చావసిద్ధమైయున్నవి, నీపలుకు విన్న వానిగాయములు మాని అవి బ్రదుకును, మృతికన్న బ్రదుకెంత యుత్కృష్టమో నీపలుకులు ఇతరసుస్వరములకన్న అన్తయుత్కృష్టములు అని యమృతసామ్యము వలనియభిప్రాయము) ప్రసా...రామ్-ప్రసాద= అనుగ్రహముచే- శిశిరామ్=చల్లనిదైన, దృష్టిమ్=చూపును, శనైః =మెల్లఁగా, పాతయ=(నాపై) పడవేయుము, (ఏలయన్న), మే తాపః శామ్యతు=నా తాపము శమించునుగాక. (తాపము ఇరుదెఱఁగులు-ఇంతసులువుగా నీవు అవంచకురాంద్ర కల్లమాటలకు మోసపోయితి వనుదుఃఖము ఒకటి, నీపొందు లేనందునం గలిగిన కామజ్వర మొకటి). కావ్యలింగము, నిదర్శన, పరికరము-అలం. వాక్కృతము సంగేచ్ఛారూప మయిననర్మము. నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖీవచనములు సత్యము లేని ధృష్టుఁడు, కా వేని అనుకూలుఁడు. సామము మానాపనయనోపాయము.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శన మేవాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కిఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేఽపి మౌనమాలమ్బమానాం చిరాత్ తత్త్యాగేఽపి నిష్ఠురమేవాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టిముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:- చక్షురితి-హే మానిని-మే మమ-చక్షుషో జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం-త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనితచిన్తాపారవశ్యప్రయుక్తమ్ రూప గ్రహణాక్షమత్వ మిత్యర్థః-'జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్'. ఇతి నా.-

అపైతు అపగచ్ఛతు–ముఖం సందర్శయ–త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైకపరిహార్యత్వాదితి భావః, హే ప్రియే మే శ్రోత్రయోః– పీయూషస్రుతి రమృత స్రావః। 'పీయూష మమృతం సుధే' త్యమరః–తేన యత్–సౌఖ్యం సుఖం–తత్– తాదృశమిత్యర్థః, స్వార్థేష్యఞ్–అస్తు భవతు మధురాం ప్రియామ్,స్వాదు ప్రియౌ తు మధురా వి' త్యమరః–వాచం–వ్యాహార ఉదీరయ–మౌనం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖం జనయేత్యర్థః, మే–తాపః కామజః సంతాపః–శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు–దీర్ఘం చిరస్థాయినం–పూర్వం భూతో భూతపూర్వః। 'భూతపూర్వే చర డి'తి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః–భూతపూర్వో న భవతీత్యభూతపూర్వః కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మిత్యర్థః–అత్యుత్కటమితి భావః–సఖీనాం –దోషాన్మృషావాదరూపాత్–జాత స్తం–న తు విద్యమానమదీయదోషప్రభవమితి భావః–రోషం కోప–మచిరా చ్ఛీఘ్రం– త్యక్త్వా–శిశిరాం శీతలాం–

'.......... సుషిమః శిశిరో జడః
తుషారః శీతలః శీతో హిమః సప్తాన్యలిఙ్గకాః' ఇత్యమరః–

దృష్టిం–శనైః పాతయ మన్దం ప్రసారయ–మయీతి శేషః–సఖీనా మనృతోక్తిభిః నిరపరాధే మయ్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః–తస్మా దుగ్రదృష్టిమపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్యర్థః, సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్.

ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యార్థయోర్హేతుహేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకమ్, కావ్యలిఙ్గ మలంకారః, పీయూష స్రుతిసౌఖ్య మిత్యత్ర పీయూషస్రుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్। నిదర్శనాలంకారభేదః , దీర్ఘమిత్యాదిరోష విశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహానౌచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్। పరికరః, ప్రసాదశిశిరామితిదృష్టి విశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్। పరికరః ఏతేషా మన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్। సంసృష్టిః, ద్వితీయపరికరస్యోత్తరార్ధగకావ్యలిఙ్గం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ తయో రుభయోః। సంకరః. మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః। వాక్కృతం సజ్జేచ్ఛారూపమ్। నర్మ. నాయికా। ఖణ్డితా. నాయికః సఖీవచనస్య సత్యత్వే। ధృష్టః–అసత్యత్వే అనుకూలః. సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః,సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ ప్రదర్శితమ్–

'సామ్నా భేదేన దానేన న త్యుపేక్షా రసాన్తరైః।
మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భి రాచరేత్॥
తత్ర చాటువచః సామ, భేద స్తత్సఖ్యుపార్జనమ్।
దానం వ్యాజేన భూషాదేః ప్రదానం, పదయో ర్నతిః॥
ధైర్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యా, ద్రసోత్పాదో రసాన్తరమ్॥' ఇతి.

అవ. -పొలయలుక పూనిన దై ప్రియుఁడు వచ్చినపుడు మానమునకును అతఁడు పోయినంతట తాపమునకును పాలగుచున్న నాయికం గాంచి ఖేదపడి తదవస్థను తత్సఖి యొకతె మఱియొకతెతో చెప్పుట. -

శ్లో॥ మానమ్లానమనా మనాగపి న తం నాలోకతే వల్లభం
నిర్యాతే దయితే నిరన్తరమియం బాలా పరం తప్యతే।
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనై ర్మౌనం సమాలమ్బతే
ధత్తే కణ్ఠగతా నసూన్ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః॥ 25

మాన...నా: -మాన=కోపముచేత-మ్లాన=వాడిపోయిన-మనాః=చిత్తముగలదైన (మ్లాన మనుటచే ఆచిత్తము పువ్వువంటిదియు కోపము ఎండవంటిదియు, ననియు ఈకోపముచే ఆమెహృదయము తల్లిడిల్లిపోవుచున్నదనియు భా.), ఇయం బాలా= ఈచిన్నది(తెలియమిచే ఇట్లు చేయుచున్న దని బాలాశబ్దస్వారస్యము- మఱియు నిట బాలాశబ్దమునకు పదియాఱేండ్లకు కొంచెమే లోపుది మధ్య యర్థముగాని, అంతకన్న తక్కువవయసుది ముగ్ధ యర్థము కాదు), నతమ్=ప్రణమిల్లిన, వల్లభమ్=కాంతుని, మానాక్ అపి=ఇంచుక యేనియు, న ఆలోకతే= చూడదు, దయితే నిర్యాతే(సతి)=కాంతుఁడు వెడలిపోయినవాఁడు (కాఁగా), నిరన్తరమ్=అవధి లేకుండ, పరమ్=మిక్కిలి, తప్యతే= దుఃఖించుచున్నది, రమణే బలాత్ పరిజనైః ఆనీతే(సతి)=రమణుఁడు బలాత్కారముచేత సేవకులచేత తేఁబడినవాఁడు (కాఁగా), మౌనం సమాలమ్బతే=మౌనము దాల్చును (=అతనితో పలుకదు), ప్రియతమే పునః నిర్గన్తు కామే (సతి)= ప్రియతముఁడు వెండియు వెలువడఁగోర్కికలవాఁడు (కాఁగా), కణ్ఠగతాన్= కంఠమందున్నవానినిగా, అసూన్= ప్రాణములను, ధత్తే= ధరించును, ప్రాణములను కంఠములో నుంచుకొనును-అనఁ గా-దేహమును వదలిపోవునప్పుడు ప్రాణములు కడపట కంఠమునుండి పోవును గావున చావునకు సిద్ధమగునని యర్థము.) ఇందు నాయకునిచే ఉపేక్ష యను పంచమోపాయము ప్రయోగింపఁబడినది. కంఠగతప్రాణయగు ననుటచే ఆయుపాయముచే మానము చాల వఱకు పోయినదని భా. కారకదీపకాలంకారము. మానవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక మధ్యాధీర కలహాంతరితయు. నాయఁకుడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానమ్ అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికా మాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యస్యై కథయతి: -మానేతి. -మానే-మ్లానం క్షీణహర్షం మనోయస్యాః సా తథోక్తా-ఇయం పురోవర్తినీ-బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిఞ్చిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా-న తు తదూనముగ్ధా-తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమానశాలినీత్వాయోగాత్-ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫల మానశాలినీత్వం సాహిత్యచిన్తామణౌ స్ఫుటీకృతమ్-

'ముగ్ధోద్యద్యౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్మథా।
సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాక్॥' ఇతి-

అషోడశబ్దా బాలేతి వ్యవహారస్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః-

'బాలా సా షోడశాబ్దాత్, తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వమ్।
ప్రౌఢా స్యాత్ పఞ్చపఞ్చాశదవధి, పరతో వృద్ధతా మేతి నారీ॥'ఇతి.

నతం ప్రణతమ్-నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పరమిత్యర్థః-వల్లభం ప్రియం-మనాగీషదపి-'కిఞ్చిన్మనాగల్పమపీ'త్యమరః-నాలోకతే న పశ్యతి-అనునయస్యాదౌ మన్యూద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః, దయితే ప్రియే-నిర్యాతే నిర్గతే-ఉపేక్షామన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయా దుపేక్ష్య గతే సతీతి యావత్-నిర్గత మన్తర మవధి ర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిరన్తరం సంతతమిత్యర్థః-

'అన్తరం వివరాన్తర్ధి భేదేష్వవధి రన్ధ్రయోః।
అవకాశావసరయో స్తాదర్థ్యానర్థయో రపి॥' ఇతి నా.-

పర మత్యన్తం-తప్యతే-అవధీరితోఽపి స్వయమేవాగత్యానునయన్ ప్రియః కిమితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇత్యర్థః, రమణే కాన్తే-పరిజనైర్నాయికాసంబన్ధిభిః -యద్వా సఖీదాస్యాదిభిః-యద్వాపీఠ మర్దాదిభిః నాయకస్యైవ నర్మసచివైః-పీఠమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్-

'తత్సహాయాః పీఠమర్ద విట చేట విదూషకాః
పీఠమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః॥
కామశాస్త్రరహస్యానా ముపదేష్టా విటః స్మృతః
చేటః సంధాననిపుణో, హాస్యకారీ విదూషకః॥' ఇతి-

బలాదానీతే బలాత్కారేణాగమితే సతి-మౌన-సమాలమ్బతే ఆశ్రయతే-వియోగితా ప్రకర్షేణ మన్దవేగతా మాపన్నస్యాపి కోపస్య సాపరాధప్రియముఖ దర్శనవశాత్ కిఞ్చిత్ పునరుల్లసితత్వాదితి భావః, ప్రియతమే పునః నిర్గన్తుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మిన్ -భాషితాఽపి న భాషతే కిమత్ర వృథావస్థానేన ఇతి సాసూయం నిర్యాతు ముద్యుక్తే సతీత్యర్థః-కణ్ఠగతాన్ అసూన్ ప్రాణాన్, 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా ఇ'త్యమరః-ధత్తే పునర్వియోగ ప్రసక్త్యా విజృమ్భమాణేన దుస్సహతావేన కణ్ఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః -జీవితసంశయే ప్రసక్తేఽపి మానం న ముఞ్చత్యహో కియదస్యా మౌర్ఖ్య మితి భావః. నాయకనిర్గమసన్నాహమాత్రేణ నాయికాయాః ప్రాణసంకటప్రసక్తే రుపవర్ణనాదుపేక్షారూప పఞ్చమోపాయప్రయుక్తం మానస్యాల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే.

స్వభావోక్తిః, కర్తృకారకస్య క్రమికానేకక్రియాన్వయత్వాత్। కారకదీపకాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా మధ్యా ధీరా కలహాన్తరితా చ-

'కోపాత్ కాన్త పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా।
కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా॥' నాయకో ధృష్టః.

అవ.:-ఒకానొక హెుయలుకత్తియం గాంచి వేదురగొన్నయొక కాముకుఁడు తనవేడుక చెలికాని మ్రోల ఆమెను వర్ణించుచున్నాఁడు.-

శ్లో॥ కర్ణారున్తుదమేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చన్ద్రే లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సన్దర్శనాత్।
చక్షుర్మీలనమేవ తన్నయనయోరగ్రే మృగీణాం వరం
హైమీ వల్ల్యపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే॥ 26

తస్యాః భాషితే శ్రుతే (సతి)=ఆసుందరియొక్క మాట వినఁబడియె నేని, కోకిలరుతమ్ =(దానితోడితారతమ్యముచేత) కోయిల కూఁత, కర్ణా...వ-కర్ణ=చెవులకు- అరున్తుదమ్ ఏవ=నిశ్చయముగా ఆయువుపట్టును బాధించునది-(అనఁగా చెవులను చంపునది, అనఁగా చెవులకు అత్యంతపీడాకరము అని యర్థము), (అగునని శేషము), తత్ ఆననరుచేః సందర్శనాత్ ప్రాక్ ఏవ.-ఆ చెలువయొక్క ముఖకాంతియొక్క (ముఖకాంతిని) చూచుటకు ముందు మాత్రమే, చన్ద్రే=చంద్రునియందు, లోకరుచిః=జనులయొక్క యభిలాష, (ఉండునని శేషము), (ఏవకారముచే అనంతరము నిశ్చయముగా ఆయభిలాష యుండదని భా., ఈమెమొగమును గాంచినకన్నులతో చంద్రునింగాంచిన రోఁత గలుగుననియు, చంద్రుని కన్న ఆముఖము లెక్కనేనిమడుంగులు దర్శనీయమనియు భా.), తత్ నయనయోః= ఆసుందరి యొక్క నేత్రములయొక్క, అగ్రే=ముందఱ, మృగీణామ్= ఆఁడులేళ్ళకు, చక్షుర్మీలన మేవ-చక్షుః=కన్నులయొక్క (కన్నులను)-మీలన మేవ=మూసికొనుటయే, వరమ్=మేలు, (లేళ్ళు కన్నులుమూసికొనినచో వానికనులకు నాయికానేత్రములతో తారతమ్య పరీక్ష ఉండదు, తమనేత్రములయధమత వెల్లడికాక యుండును, ప్రత్యక్షావమానము తప్పును అని భా., ఏవకారమునకు-అమెనేత్రములతో తారతమ్యమున లేడినేత్రముల యధమత యందు సందేహము లేదని-యభిప్రాయము), సా=ఆసుందరి, యావత్=ఎంతకాలము, న లక్ష్యతే=చూడఁబడదో, తావ దేవ=అంతకాలమే, హైమీ=స్వర్ణమయమైన, వల్లీ అపి=తీఁగ సయితము, లలితా=మనోహర మయినది, (ఆచెలువనెమ్మేనిసోయగము బంగారుతీఁగయందు సున్నయని భావము.ఏవకారమునకు నిశ్చయ మర్థము,అపిశబ్దముచే కడమలతల మాట చెప్పవలయునాయనుట).అప్రస్తుతప్రశంస, వ్యతిరేకము, సంబంధాతిశయోక్తియు అలం. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

నిస్తులరూపవిభ్రమాదిశాలినీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్తతాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివస్యాగ్రే తాం మనస్తారళ్యకారిణీం వర్ణయతి.-కర్ణేతి.-తస్యాః మయా

విలోకితాయాః సున్దర్యాః-భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి-కోకిలరుతం-కర్ణయోః-అరున్తుద మేవ అతిపీడాకర మేవ-భవతీతి శేషః-తదుక్తిశ్రవణానన్తరమత్యన్తం బాధత ఇత్యర్థః-న తు మనాగపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవకారాభిప్రాయః-ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే, అరున్తుదస్తు మర్మస్పృగి' త్యమరః, తథా, చన్ద్రే-లోకరుచిర్జనానామభిలాషః-

'రుచిస్తు కిరణే కాన్తావభిషఙ్గాభిలాషయోః'. ఇత్యమరః-

తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః-సందర్శనాత్-ప్రాక్ పూర్వ-మేవ-వర్తత ఇతి శేషః -తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుదయతీ త్యేవకారాభిప్రాయః -ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రాదప్యధికలోకోత్తరసౌన్దర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే, తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్రయో-రగ్రే-మృగీణా కురఙ్గాఙ్గనానాం-చక్షుర్మీలనం నిజనేత్రాణాం పక్ష్మభిః ప్రచ్ఛాదన-మేవ- వరం మనాక్ప్రియం-తత్కాలప్రసజ్యమానలాఘవపరిహారేణ ప్రాక్సిద్ధగౌరవ పరిత్రాణసంభవా దితి భావః-చక్షూంషి సమ్యఙ్నిమీల్య తద్వ్యిక్రమ ప్రకాశనే తు పూర్వ గౌరవహానిర్న స్యాత్-ఉత్కృష్టసన్నిధౌ రమ్యాణామప్యరమ్యత్వేనాభానమానత్వా దిత్యేవకారాభిప్రాయః-ఏతేన తన్నయనయో ర్నిఖిలహరిణాఙ్గనానయన దుర్లభవిస్తార -తారళ్యాదిగుణసంపన్నత్వం ద్యోత్యతే, సా సున్దరీ యావత్-న లక్ష్యతే న దృష్టివిషయీ క్రియతే-తావ దేవ-హైమీ వల్లీ హిరణ్మయీ లతా-అపి-కిముతాన్య దితి భావః-లలితా మనోరమా-గుణాద్భుతవస్త్వనుభవస్యాన్యత్రారుచేర్మూలత్వాదిత్యేవకారాభిప్రాయః-ఏతేన కనకప్రభాతిశాయినీ తదఙ్గద్యుతిరితి ద్యోత్యతే.

అత్ర కోకిలరుతకర్ణారున్తుదభావాదిరూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః। అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః ఉపమానభూతకోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధిక్యస్య వర్ణనాత్। వ్యతిరేకశ్చ, తౌ చ కోకిలరుతాదీనాం కర్ణారున్తుదత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా। అతిశయోక్త్యానుగృహీతావితి తస్యా స్తయో శ్చాఙ్గాఙ్గిభావేన। సంకరః, వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంసయో స్తు ఏకమేవవాక్యార్థ మాశ్రిత్య సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ। సంకరః. అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా పరకీయా.

ఇతి శ్రీవేఙ్కటపణ్డితరాయసార్వభౌమేన విరచితా శృఙ్గారచన్ద్రికాఖ్యా పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా.

శ్రీః

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచితమ్

మేఘదూతమ్

సంస్కృతవ్యాఖ్యాత్రయసముల్లసితమ్

(సఞ్జీవినీ-బ్రహ్మప్రకాశ-విద్యుల్లతాః)

ఆన్ధ్ర 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యాసహితమ్

ఆన్ధ్రవ్యాఖ్యాత

రావి మోహనరావు, M.Sc., M.A.(సంస్కృతమ్)

లెక్చరర్ - భూవిజ్ఞానశాస్త్రశాఖ,

వి.ఆర్.యస్. & వై.ఆర్.యన్. కాలేజి, చీరాల - 523 157

శ్రీః